

HAL
open science

Émile Ollivier, Liszt and the forgotten treasures of La Moutte's library ", I & II)

Nicolas Dufetel

► **To cite this version:**

Nicolas Dufetel. Émile Ollivier, Liszt and the forgotten treasures of La Moutte's library ", I & II). Liszt magyar szemmel/The Hungarian View of Liszt, 2018, 31- 32, pp.18-27 ; 28-43. halshs-04045975

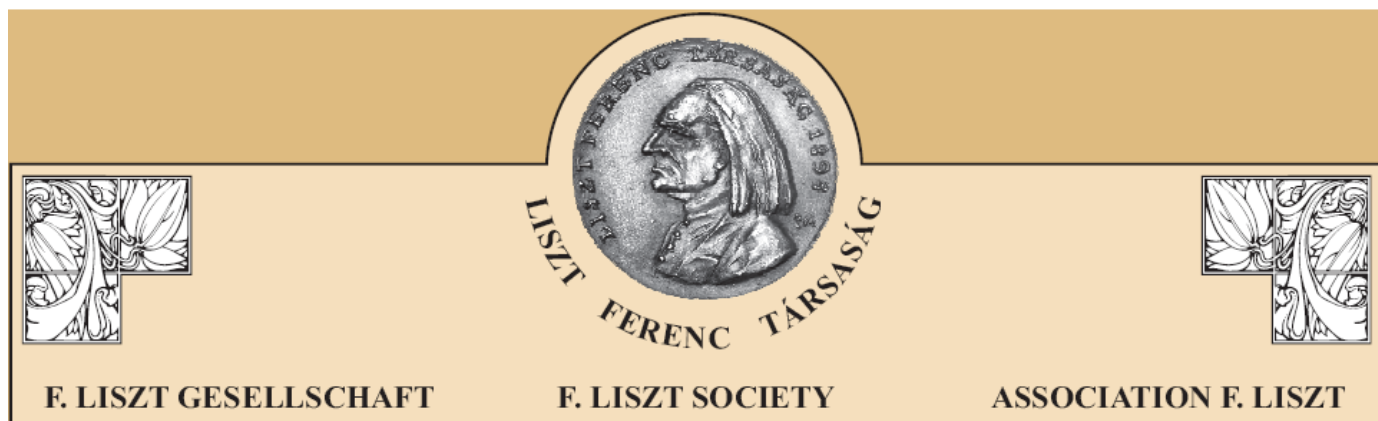
HAL Id: halshs-04045975

<https://shs.hal.science/halshs-04045975>

Submitted on 2 Jan 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

H-1064 Budapest, Vörösmarty u. 35. • Tel./Fax: (36-1) 342 1573 • Bank: 11706016-20441966
 E-mail: lisztferenc tarsasag@gmail.com • Website: <http://www.liszt society.hu/>

2018. április

NR.31

April 2018

Liszt magyar szemmel * The Hungarian View of Liszt

A Magyar Liszt Ferenc Társaság információs kiadványa
 Newsletter of the Hungarian Liszt Society

Tartalom

Content

Eckhardt Máriát Széchenyi díjjal, Lantos Istvánt Kossuth-díjjal tüntették ki (Király Csaba)	2	Maria Eckhardt and István Lantos have respectively been awarded the Széchenyi and Kossuth prizes (Csaba Király)	3
Forrai Miklós köszöntése 85. születésnapján (Lukin László) – archív	5	Saluting Miklós Forrai on his 85th Birthday (László Lukin) – archive	6
Forrai Miklós és a Liszt Társaság (Füzesséry Katalin, Somfai Rózsa, Vida Eszter)	8	Miklós Forrai and the Liszt Society (Katalin Füzesséry, Rózsa Somfai, Eszter Vida)	9
Az 1880-as évek Budapestjének hangja. Bevezetés egy Liszt-matinéhoz (Szőnyiné Szerző Katalin)	10	The Sounds of Budapest in the 1880's. Introduction to a Liszt matinée concert (Katalin Szerző Szőnyi)	12
A Liszt Ferenc Társaság archívumából: Gergely Ferenc egyetemi tanár, orgonaművész előadása: „Liszt Ferenc orgonaművészete”	14	From the archives of the Liszt Ferenc Society: A lecture by organist and university professor Ferenc Gergely: „The organ art of Ferenc Liszt”	16
Émile Ollivier, Liszt és a La Moutte könyvtárának elfelejtett kincsei – I. rész (Nicolas Dufetel)	18	Émile Ollivier, Liszt and the forgotten treasures of La Moutte's library – Part I. (Nicolas Dufetel)	23

ÉMILE OLLIVIER, LISZT ÉS A LA MOUTTE KÖNYVTÁRÁNAK ELFELEJTETT KINCSEI

(Nicolas Dufetel)

[1. rész]

„Mondd meg, mit olvasol, s én megmondom, ki vagy, ez igaz.
De jobban megismerlek, ha megmondod, mit olvasol el újra.”
(François Mauriac)

1860-ban, három évvel Firenzében történt házasságkötésük után szerezte meg Émile és Blandine Ollivier a La Moutte-birtokot, Saint-Tropez közelében. Ma a La Moutte-kastély – Ollivier-birtok a francia állam tulajdona egy közintézmény, a Conservatoire littoral (Tengerparti értékvédelem) révén, amelyre Anne Troisier, Émile Ollivier unokája hagyományozta 2000-ben.^[1] A kastély, amely csaknem ugyanolyan állapotban maradt meg, mint amilyen Ollivier halála évében, 1913-ban volt, ma a Conservatoire littoral és Saint-Tropez városa kezelésében van. „A La Moutte-kastély éjszakái” fesztivál minden nyáron több ezer látogatót vonz ide.^[2] Megmaradt a kastélyban az Émile Ollivier által összeállított könyvtár is. Mintegy 4500 kötetével ez a könyvtár a kastély ékköve, egyszersmind a Második Császárság és a Harmadik Köztársaság egyedülálló dokumentációs központja, amelyben még megőrződtek Lisztnak és családjának diszkrét, de konkrét emlékei is.

Egy eldugott kastély a Földközi-tenger partján

1860. március 30-án Blandine azt írta Párizsból édesapjának, hogy vásároltak Émile-lel „egy kis birtokot a tengerparton, Var-ban, három kilométerre Saint-Tropez-től, Cannes közelében”. Reméli, hogy ez a birtok „összejövedelek központja, egy kis családi fészek” lesz, és így ír a „festői, kicsit vad” vidékről:

„Az angolok még nem ismerik, és még nem kutatták át. A levegő frissebb, mint Fréjus-ban és Cannes-ban.

Paratölgy- és fenyőerdők, gesztenyefák borítják a házunkkal szomszédos lankákat. A ház öt percnnyire van a tengertől.”^[3]

Két fő szempont vezette Émile Ollivier-t, a briliáns párizsi ügyvédet és 1857-től képviselőt, hogy nyaralót szerezzen a Délvidéken. Először is: erről a vidékről származott: 1825-ben Marseille-ben született, s ott kezdte politikai pályafutását 1848-ban, amikor mindössze 22 évesen kinevezték a Köztársaság ideiglenes kormánya Bouches-du-Rhône és Var megyei biztosának. A Júliusi Monarchiát akkor kiszorította a rövid Második Köztársaság. (Ugyanakkor Émile apját, a republikánus és szabadkőműves Démosthène Ollivier-t /1799-1884/ a Bouches-du-Rhône képviselőjének választották a párizsi Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe.) Másodszor pedig: Émile Ollivier nyugodt, elszigetelt helyet keresett, olyat, amely alkalmas a családnak és a munkának szentelt meghitt életre, távol a főváros ügyeitől. Mint Blandine világosan megírja, a „vidék” még vad, nem árasztották el sem a párizsiak, sem pedig az angolok, akik akkoriban a turisták, az utazók és a „Nagy Túra” végigjáróinak őstípusát képviselték. 1860-ban a Saint-Tropez félsziget még valóban nem volt divatban; elszigetelt volt, nehezen megközelíthető Párizsból és a szomszédos nagyvárosokból. Micsoda ellentéte ez a XX. századi Saint-Tropez-nak, amely a művészek nyaralóhelye, s immáron a gazdagoké, a hatalmasoké és a „jetezőké” is! De van egy közös pont, amely megmaradt az egykori és a mai Saint-Tropez között: a félszigetet ma is nehéz elérni szárazföldi úton, gyenge vasút- és úthálózata miatt. Ha a mai Saint-Tropez az orosz és szaúdi milliárdosoké, Émile és Blandine Ollivier idejében, 1860-ban egyszerűen csak egy kis elzárt halászkikötő volt, ahová némelykor a genovai halászok és kereskedők látogattak el. A nagy szomszédváros, Nizza még olasz volt: éppen 1860-ban engedte csak át III. Napoleon [francia császárnak] Victor Emmanuel, akkor még nem Itália, csak Szardínia királya, Piemont és Savoia hercege, Nizza grófja.

1. Az ajándékozás 1998-ban történt, de az Államtanács hivatalosan csak 2000-ben jegyezte be.

2. www.lesnuitsduchateaudelamoutte.com

3. Blandine Liszthez, 1860. március 30, in: Daniel Ollivier (kiad.), *Correspondance de Liszt et de sa fille Madame Émile Ollivier 1841-1862*, Paris: Grasset 1936, 242-243. p.

1885-ben, egy Saint-Tropez-i banketten tartott beszédében Émile Ollivier ismét megindokolja, miért telepedett le a francia Délvidéknek ebben a távoli zugában, amelynek bámulja szépségét, klímáját és költőiségét: „Ez a csodálatos vidék, amelynek látványa oly változatos, oly gyönyörűsége, oly nagyszabású, a legszebb, amelyet Mediterráneumunk varázslatos partjain szemlélni lehet, először csak a munkában való megpihenés békés helye volt számomra.” Felidéri azonban a gyász fájdalmát is, Blandine 1862-ben történt halálát: „Nemsokára, sajnos, megszentelt földdé változott, amely a hőn szeretett halottakat őrzi, várva azt az immár közeli órát, amikor mellettük fogok nyugodni.”^[4] Előző évben, a *Figaro* egyik különszámában, amelyet a Nizzai Kiállításnak és a régió érdekességeinek szenteltek, Ollivier már írt pár sort, amelyet egy pompázatos kert közepén, pálmafák mögött álló házának vázlata illusztrált, hogy megmagyarázza, miért telepedett le ezen a meleg, békés és egzotikus Délen:

„Nem gyermekkori emlékeim vezettek erre a vidékre: első éveimet Marseille-ben töltöttem. A sugárzó élet tágas hegységein csodáltam gyermekként a fény tündérvilágát; fenséges partjain hallottam először a hullámok énekét. Saint-Tropez-t, ahová akkor tíz órányi kocsizással lehetett eljutni, azért választottam, hogy a közélet kellemetlenségeitől megszabaduljak. Csak a nyugalmat kerestem, de a varázslatra leltem. Visszhangos, balzsamillatú hegyek, csupa »illat, virág és napsugár« (mint Homère Mistral mondja),^[5] melyeken a fenyők és a gesztenyefák sötét színét, akár egy fél-mosoly, felderítik a halványabb olajfa-lombok; e hegyeket úgy veszi körbe egy öböl félig lankadt íve, mint egy amfiteátrumot, amelynek mélyén még mindig ott uralkodik elaggott méltóságában a feudális keselyű, Grimaud sásfészke. Saint-Tropez egyik szélén derűs, sem túl széles, sem túl szűk völgy nyílik, amely végig húzódik a Canoubiers, a Baia tengeröböl egy kis gyönyörűsége öblöcskéje mentén, s a nyílt tengernél ér véget. La Moutte ezen a parton van. Az emeletes házat, amelynek tornyait olasz stílusú balusztrád koronázza, szép eukaliptuszok veszik körül, az elsők ezen a vidéken, meg datolyapálmák, amelyeken szőke fürtök csüggnék, s alattuk a narancsfák gyümölcsei aranylanak. Csodálatos keret övezi, a költészet és a dicsőség tengere, a Camarat-fok és Estérel porfir hegyeinek szirtfalai közepette, s fölöttük csillog a hó az Alpokon, amely olyan irányban helyezkedik el, hogy mélységeiből apránként bukkannak fel a nappalok égő lángjai és az éjszakák szelíden édes fényei. A tenger néha békés, sima, azürkék, visszatartja a hullámok mozgását, s oly édesen mormol, hogy szinte hallani lehet a föld sűrűlódását a téren át. Néha azonban dagályos, forrongó és tajtékos, mintha távoli morajlásában összeomló dolgok zaját hozná magával. E magányban azt hiszem, hogy ez a tenger az enyém, nekem tartogatja gyöngédségét és ragyogását, bizalmosságát és emelkedettségét, hogy csupán nekem komponálja harmóniáit, amelyek sejtelmesek és áthatóak, akár a szív álmodozásai. S én szeretem ezt a tengert, órá bízom a misztikus gondolatokat és azokat az érzelmeket, amelyekre nincsen szó. Hajdanában ebből az azilumból indultam a harcba, és ide tértem vissza a munkából megpiheni; ide hoznak majd holtomban nyugodni. Rámutatam a hév és a sztoicizmus itt talált kettős ihletére, amikor a szerény hajlék ajtajára a következőt írtam fel: 'certa viriliter, sustine patienter' [Küzdj férfiasan, viseld a bajokat türelemmel].”^[6]

E jellege látható még most is a kis provanszi kastély bejárati ajtaján.

Eredetileg, 1860-ban, az akkoriban Salins-dűlőnek nevezett helyen fekvő birtok szerény volt. A ház, amelyet ma nagyolva „chateau”-nak [kastélynak] hívnak, közepes méretű, és nincs benne semmi a hagyományos kastélyok architektúrájából. Valójában inkább egy provanszi „castel” (négyzetlétű lakóter, egy emelettel, oldalán két toronnyal), igen újkeletű, hiszen csak négy évvel korábban építették. Akkoriban, ahogy Blandine leírta, csak néhány szoba volt benne: a földszinten ebédlő, előcsarnok, szalon, a tornyokban egy rakodószoba és egy dolgozószoba. Az emeleten két nagy szoba, toalettfülkékkel (a tornyokban) és egy gyerekzsoba. A kastély mögött a földszinten van egy konyha, amely kapcsolatban van az ebédlővel, továbbá egy kis istálló, az emeleten pedig egy cselédzsoba és egy szénapajta. A telek, amely körülbelül 6 hektáros, be van ültetve szőlővel, fügefákkal, paratölggyel, fenyővel és gyümölcsfákkal. Blandine a homlokzat vázlatával egészíti ki a leírását.^[7]

A La Moutte megvásárlásában még egy fontos szempontja volt Émile Ollivier-nak: itt akarta letelepíteni apját, Démosthène-t, aki az 1851. december 2-i államcsíny után szembe került III. Napoleonnal, és Belgiumba, majd Itáliába kellett menekülnie. Amikor 1860-ban visszatért a száműzetésből, Émile megbízta őt a munkák felügyeletével és a park kiépítésével. Az öreg forradalmár lelkesedett a birtokért, ahová Jacques-Louis Hénon botanikus (1802-1872) segítségével^[8] ritka fafajtaikat ültetett, pálmákat, eukaliptuszt, szőlőt. Az évek során Émile Ollivier megvásárolta a környező telkeket is, hogy közvetlen kapcsolata legyen a tengerhez. A parkját a világ négy sarkából érkezett igen gazdag virágözönnel ékesítette fel. A sírja egyébként egy sziklán van, a Salins-plázson, pár száz méterre egykori hajlékától. Chateaubriand után ő a második nagy XIX. századi francia, aki az ország tengerpartján nyugszik: a *Génie du Christianisme* [A kereszténység szelleme] szerzője Északon, a La Manche-nál, a Grand Bé szigetecskén, Saint-Malo közelében, az *Empire libéral* [Liberális császárság] szerzőjéé pedig Délen, a Mediterráneumban.

4. *Discours d'Émile Ollivier au banquet de Saint-Tropez (le 20 septembre 1885)*, Fréjus: V. Chailan ny. [1885], 3. p.

5. Frédéric Mistral francia költő (1830-1914), Langue d'oc és Provence dicsőítője, provanszi langue d'oc nyelven írta *Mirèio-ját* (franciául *Mireille*), amely Gounod operáját ihlette 1863-ban.

6. *Le Figaro. Supplément littéraire du dimanche* [vasárnapi irodalmi melléklet], 1884. március 22, 3. p. Ez az újságkivágat több másikkal együtt egy *Varia* feliratú, Émile Ollivier-val kapcsolatos cikket tartalmazó kolligátumban találhatgató a La Moutte Könyvtárban (J40601).

7. Ld. Blandine 1860. június 17-i levelét (a kastély homlokzatának vázlatával), másolat a Château de la Moutte-ban.

8. Émile Ollivier: *Journal* [Napló], 1. köt. (1861-1869), ed. Theodore Zeldin és Anne Troisier de Diaz, Paris: René Julliard 1961, 433. p.

Tervek a La Moutte-ra vonatkozóan

Blandine Ollivier - Liszt, 1860

1860-tól kezdve Blandine azt remélte, hogy apja meglátogatja őket Saint-Tropez-ban: „Ugye jön? Itt várja a tenger, a nap, a Dél szép ege, és az Önre vágyó szívek. / Augusztus közepén majd beszélünk erről, s bár én nem vagyok nagyon meggyőző, óhajom annyira erős, hogy ide fogom vonzani Önt és szeretteit. [...]”⁹ Liszt azt feleli, hogy nagyon örül az új szerzeményüknek: „Jól tettétek, s meg is foglak benneteket látogatni menedékekben néhány szép nyári vagy őszi napon, amelyek nálatok még szebbnek tűnnek majd számomra!”¹⁰ Szeptember 21-én Blandine azt írja Lisztnek, hogy Émile „napjait javítási, építési, szépítési tervek készítésével és azok át- meg átdolgozásával tölti”, s megígéri apjának, hogy fagyaltot készít majd neki, csak jöjjön és kóstolja meg „ebben a kis családi fészekben”, s azt reméli, hogy Liszt a következő évben majd ott fog berendezkedni „a Hercegnével, Cosimával és az ő kis porontyával”: „elbűvöljük majd egymást, és nem is tudunk többé elválni.”¹¹

1861 januárjában Liszt azt tervezi, hogy a tavaszt Saint-Tropez-ban tölti, „Ollivier kis házában, amely közelebb hoz Rómához” – írja Sayn-Wittgenstein hercegnének. Ott szeretne maradni, „egyedül, kottapapírral és néhány könyvvel.”¹² Ezt az óhaját nem váltja ugyan be, de augusztusban azt írja, hogy a telet vagy Athénban, vagy Saint-Tropez-ban akarja tölteni, „mindenesetre távol Németországtól, mivel egyszer már bunda nélkül kívánok eltölteni egy telet”,¹³ azaz melegben. Végül október hónapot irányozza elő a látogatásra. Október 17-én Blandine azt írja neki Saint-Tropez-ból, nagyon örül, hogy „október 22-e áldott napjára”, azaz Liszt ötvenedik születésnapjára hozzájuk érkezik. Szeretné az egész családdal, minden rokonukkal együtt fogadni, de a hajlék, magyarázza apjának, ehhez még túl kicsiny. Még nem volna elég hely „a ház jelenlegi állapotában”, „de amilyen már jövőre lesz, másként áll a helyzet; mind teljes számban együtt lakunk majd, addig is, amíg kényelemben lehetünk és tetszésünk szerint élhetünk.” Blandine bejelenti, hogy milyen munkákat tervez: „idővel és a *danaro* [pénz] segítségével, apránként elérjük, mi vagy pedig a gyerekeink, hogy megvalósítsuk az eszményünket.” Aztán megosztja apjával, hogy mennyire csodálja a tájat és a természetet:

„Ez a vidék különösen gyönyörű. A Földközi-tenger partvidéke itt több kis öbölre tagolódik, ami változatosá teszi. Gömbölyű dombok, pineafenyők, a nyílt tenger hatalmas hullámaival, széles láthatárával, aztán békés öblök, olyanok, mintha szép kék hegyek közé zárt tavak volnának, s mindent szikrázó napfény világít meg. Ma reggel 5 órakor keltem, és végignéztem a napkeltét. A nap a tengerből bukkant fel, a fenyők gyantaillatot árasztottak, a madarak csicseregni kezdtek; e könnyed mormolásból némelyek kiváltak tiszta és átható trilláikkal. Akkor bosszankodni kezdtem a tudatlanságom miatt, szerettem volna tudni a nevüket, de csak fantázia-néven tudtam szólítani őket. Nedves szellőcske cirógatta az arcomat, semmiféle emberi hang nem hallatszott. Még egyetlen paraszt sem dolgozott (csupán ők a szomszédaink), a tenger hullámai azonban vígan szökelltek, s az egész természet újra éledt megtermékenyítője közeledtekor.

[...] Sajnálom majd itt hagyni mindezt. Émile boldog, jobban van. Nem volt egyetlen esős napunk sem, miközben csaknem egész Franciaország vízben áll, és a hőséget a tengeri szellő 18-22 fokra mérsékli.”

Blandine ezután leírja a munkálatokat, Émile befektetéseit és terveiket, köztük azt, hogy csináltatnak egy kerengőt, védelműl a szél ellen, ami igen erős ezen a vidéken. Ez a szobákkal („cellákkal”) körülvelt kerengő, ahová az övéik eljöhetnek derűsen dolgozni, akár egy a családnak és a munkának szentelt laikus monostorba, ez lesz a ház szíve; ide várják szeretettel Lisztet és a hercegnét:

9. Blandine Lisztnek, 1860. március 30, in Ollivier (ed.), *Correspondance de Liszt et de sa fille Madame Émile Ollivier*, 242-243. p.

10. Liszt Blandine-nak, 1860. április 25, Ibid., 244. p.

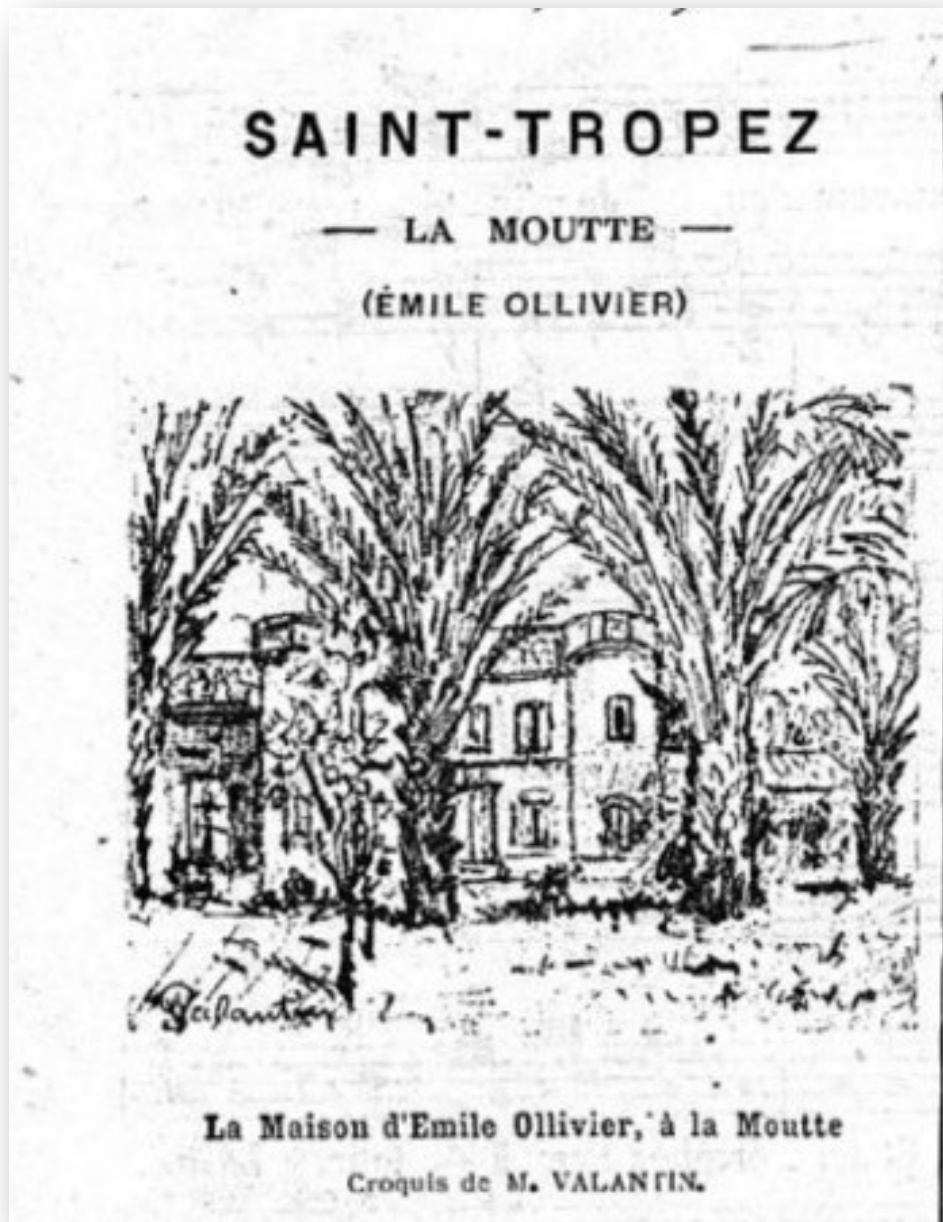
11. Blandine Lisztnek, 1860. szeptember 21, Ibid., 254. p.

12. Liszt Sayn-Wittgenstein hercegnének, [1861] január 15, in La Mara (ed.) *Franz Liszt's Briefe*, 5. köt., Leipzig: Breitkopf & Härtel 1900, Nr. 49, 122-123. p.

13. Liszt Sayn-Wittgenstein hercegnének, 1861. augusztus 23, Ibid., Nr. 82, 218. p.

„Émile reggeltől estig kint van, csákányozik, ás, tervrajzokat készít, mert minden a jövőben válik valósággá a mi létesítményünkben. A fák pompásak lesznek, ha majd megnőnek. A vadászkutya két hónapos, a lovak két-három évesek; a föld jövedelmezni fog, a ház megvan, de a kerengő majd csak meglesz, és a drága prior odajön majd. Igen, azt tervezzük, hogy egy kerengőt kapcsolunk a jelenlegi házhoz, amely megvéd majd bennünket a szél, a tengerpart ostora ellen. A kerengő összes szobája egy galériára néz majd. Nem lesz egyetlen kifelé néző ablak sem. A mennyezet teraszt alkot, amelyet ión oszlopok tartanak, ez jobban beengedi majd a fényt a szobákba, mint a boltív vagy a csúcsív. Az oszlopok márványból lesznek vagy serpentintből, amiből bányák vannak a környéken. A kerengő közepén lesz majd egy szökőkút, egzotikus alakokkal körülvéve, akik a szél ellen védve lévén, pompásan ontják majd a vizet. A nagy priornak lesz saját cellája, könyvtára, zeneterme. Az övéit és a barátait mind a szomszédos cellákban szállásolja majd el. Az ebédlő, a konyha és a melléképületek, a közönséges vendégeknek szolgáló szalonnal együtt a jelenlegi házban maradnak, hogy semmiféle alkalmatlan zaj ne zavarja meg a kerengő nyugalmát, a hön szeretett és igen tisztelt nagy prior békéjét! [...]

El akarjuk Önt csábítani, ide akarjuk vonzani Önt és az Ön szeretteit. A Hercegnének [is] lesz saját könyvtára és lakosztálya.”^[14]

14. Blandine Lisztnek, 1867. október 17, in Ollivier (ed.), 255. p.

Sajnos Liszt az utolsó pillanatban lemondta a látogatását, és egyenesen Rómába ment. Blandine mélységesen csalódott. Mint apjának október 25-én írta, „a megrázkódtatás oly erős volt”, hogy a megnyugváshoz időre volt szüksége. Már készen állt Liszt szobája, Blandine ott helyezte el Wagner asztalát,^[15] tintatartóját, kottapapírt és néhány brosrút. Mivel ismerte apja érdeklődését a szótárak iránt, azokból is akart odavinni, de már nem volt rá ideje. „Ezer dolgot mondtam el Önnek, míg rendeztettem a szobáját, már láttam magamat a karjaiban, egy pillanatra elhagytam a hideg planétát, és most vissza kellett térnem...” Elmeséli, hogy „csókokat” küldött „egy szép tengeri hajó” felé, „amely méltóságteljesen húzott el a mi partjaink előtt,” mivel meg volt győződve, „hogy az viszi” Lisztet Rómába, a tenger másik oldalán.^[16]

Blandine sajnos alig egy évvel később, 1862 szeptemberében elhunyt, nem sokkal azután, hogy világra hozta a fiát, Danielt.^[17] Liszt sohasem találkozhatott a lányával a La Moutte-ban, ahová csak egyszer ment el, 1864. október 15-én, Cosimával. Akkor is csupán pár óráig maradt Ollivier-nál, hogy aztán folytassa útját Rómába.^[18] Alig két évvel később, 1866-ban Liszt azt írta Ollivier-nak, akihez továbbra is mindig közel érezte magát, hogy „gondolatban gyakran St Tropez-ban jár!”^[19] Ha azt akarta is, hogy ott temessék el, ahol eléri a halál, egyszer azt is mondta, hogy Saint-Tropez-ban szeretne nyugodni, s ez bizonyítja a vonzódását ehhez a helyhez, ahová fizikailag csak egyetlenegyszer ment el, de gondolatban bizonyára valóban nem is egyszer járt.

Blandine halála után

Blandine tragikus halála mélyen megrendítette Émile Olliviert, aki rögtön megírta Lisztnek, hogy „boldogsága egyszer s mindenkorra szét van rombolva”.^[20] Mégis erőt talál arra, hogy folytassa a La Moutte átalakítását és politikai karrierjét. 1863-ban újra képviselőnek választják, s egyre fontosabb szerepet játszik a francia politikai életben. Ő terjeszti be az 1864. május 25-én megszavazott törvényt, amely az ő nevét viseli, s amely eltörölvén az összefogás bűncselekménnyé minősítését, megnyitja az utat a sztrájkjoghoz és a szakszervezetek legalizálásához.

1869-ben újra nősül, Marie-Thérèse Gravier-t veszi feleségül. Bár továbbra is republikánus marad, mégis közeledik III. Napóleonhoz – Liszt legnagyobb öröme. Mi több, néhány hónapra, 1870. januárja és augusztusa között igazságügy- és kultuszminiszter, valamint kabinetfőnök (kormányfő) is lesz. Hivatalban van, amikor kitör a válság, majd pedig a francia-porosz háború. Gyorsan rá hárítják a felelősséget a konfliktusért és a francia vereségért, így itáliai száműzetésbe kell mennie 1873-ig. Ez gátolja meg, hogy hivatalosan beiktassák a Francia Akadémián, ahová már 1870-ben beválasztották Lamartine helyére. Beszédében, amelyet nem volt hajlandó megváltoztatni, vállalta, hogy III. Napoleon szolgálatában állt, akit csodált, és akihez élete végéig hű maradt – ez alapvetően közös álláspont Liszttel. A száműzetésből való visszatérte után Ollivier Párizs, Saint-Gervais és Saint-Tropez között élt; erejét részben saint-tropezi birtoka kiterjesztésére és gonozására, részben számos könyve szerkesztésére fordította. Utóbbiak közt van a *L'Église et l'État au concile du Vatican* [Az Egyház és az Állam a vatikáni zsinaton] (1879), a *Nouveau Manuel du droit ecclésiastique français* [A francia egyház jog új kézikönyve] (1885) és a *L'Empire libéral* [A liberális állam] 17 kötete, amely a Második Császárság jelentős történeti és politikai összefoglalása.

1879-ben a *Gaulois* egyik újságírója elbeszéli, hogy útrakelt Saint-Tropez-ba, Ollivier meglátogatására: „Csak egy riporter vagy egy költő mer vállalkozni a Saint-Tropez-ba való utazásra! Ez Franciaország olyan ritka vidékeinek egyike, ahová csak hatóság postakocsizással lehet eljutni, mégpedig milyen kocsival!” Cikke valóságos útleírás a francia Délvidék eldugott tájain át, az egykori miniszter és akadémikus meditatív elszigeteltségének helyszínét kutatva:

„Ha elhagyjuk Luc városkát, hegyek, völgyek, csodálatosan festői erdők közé hatolunk be; az út minden pillanatban újabb meglepetést nyújt; de a táj képe ott igazán grandiózus, ahol leereszkedvén a hegyek közül, szemünk előtt megnyílik Saint-Tropez öble a maga azúrkékségében, s azzal a szép sötét övvel, amellyel a Mores hegyei ölelik körül; aztán, legtávolabb, a háttérben az Estérel sziklái és Fréjus partvidékének egy része. Végül megérkeztem Saint-Tropez-ba. Még további egy órát gyalogolnom kellett, hogy elérjek a La Moutte-ba, Émile Ollivier úr hajlékába. Egy kishűt adnak vezetömül, s elindulok.

A part kanyarjait követve, pompás narancsfákkal beültetett kerteken át, végre belépek egy rózsaszín, még virágzó, fa magasságú leánderek alkotta alléba. Vezetőm így szól hozzám: „Itt vagyunk.” Még egy virágzó bengáli rózsák alkotta allén is végigmegyek, amely egy palma-erdőben húzódik, s ott vagyok a ház előtt, amely kicsiny, szerény, de elegáns stílusú. Ollivier úr éppen egy citromfa-ültetvényt vizsgált, egy szép növésű eukaliptuszfa-csoport mögött. Mihelyt észrevett, hozzám sietett és bevezetett a házba, amelyet belül is – akárcsak kívül – választékos ízlésűnek, de nagyon egyszerűnek találtam. A legszebb szoba a könyvtár, könyvekkel kitapétázva, amelyek felett néhány nagy ember: Szókratész, Lamartine, I. Napóleon, Macchiavelli, Démoszthenész, Molière mellszobrai láthatók.”

(Eckhardt Mária fordítása)

[Folytatás a következő lapszámban.]

15. A *Mein Leben*-ben Wagner azt írja, hogy ez az asztal vele utazott Zürichből Párizsba, ahol azután Blandine-nak ajándékozta. Blandine pedig elvitte Saint-Tropez-ba (Richard Wagner: *Mein Leben*, II. Bd., München: F. Bruckmann 1911, 564. p.). Az asztal már nincs a La Moutte-ban, Blandine örökségének részeként nyilván a fia, Daniel Ollivier vitte el. Daniel Ollivier-ről ld. Claude Knepper, „Daniel Ollivier (1862-1941), petit-fils et filleul de Franz Liszt. Esquisse biographique” [Daniel Ollivier (1862-1941), Liszt Ferenc unokája és keresztfia. Életrajzi vázlat], *Quaderni dell'Istituto Liszt*, no. 7, 2008, 1-77. p. és no. 6, 2007, 27-50. p.
16. Blandine Lisztnek, 1861. október 25, in Ollivier (ed.), 294-295. p.
17. Blandine betegségéről és haláláról ld. Dominique Mabin, „La mort inexplicée de Blandine Liszt Ollivier” [Blandine Liszt Ollivier megmagyarázatlan halála], *Histoire des sciences médicales*, XLVIII/22 (2014), 245-250. p.
18. Émile Ollivier, *Journal*, vol. 1, 159. p.: „Liszt és Cosima tegnap este hat órákor érkeztek, s ma reggel tizenegy óráig maradtak velünk. Liszt Rómába utazik, Cosima visszatér Németországba.” (Október 15.)
19. Liszt Émile Ollivier-nak, 1866. május 28, <http://www.liszt.cnrs.fr/lettre/show/id/73> (Franz Liszt Corpus, ed. Claude Knepper).
20. Émile Ollivier Lisztnek, 1862. szeptember 11, Ibid.

ÉMILE OLLIVIER, LISZT AND THE FORGOTTEN TREASURES OF THE LA MOUTTE'S LIBRARY

(Nicolas Dufetel)

[Part 1.]

*“Tell me what you read, and I'll tell you who you are, that's right.
But I shall know you better if you tell me what you read over again.”
(François Mauriac)*

In 1860, three years after their wedding in Florence, Émile and Blandine Ollivier acquired the La Moutte estate near Saint-Tropez. Today, the *La Moutte Chateau - Ollivier estate* is owned by the French state through a public institution: Anne Troisier, the granddaughter of Émile Ollivier bequeathed the estate to the Conservatoire littoral (Coastal Treasury).^[1] Today the chateau, which has remained almost in the same condition as it was in 1913, the year when Ollivier died, is under the administration of the Conservatoire littoral and the town of Saint-Tropez. The "Nights of the Chateau La Moutte" festival attracts thousands of visitors every summer.^[2] The library assembled by Émile Ollivier has been preserved in the chateau as well. With about 4,500 volumes, this library is the jewel of the chateau, and is at the same time a unique documentation centre of the Second Empire and the Third Republic, in which discrete yet concrete memorabilia of Liszt and his family have also been preserved.

A hidden chateau along the coast of the Mediterranean Sea

On March 30th 1860, Blandine wrote to her father from Paris that she and Emile had bought "a small estate on the coast in Var, three kilometres from Saint-Tropez, not far from Cannes". She hopes that this estate will be a "centre of gathering, a small family nest", and she writes about the "picturesque, somewhat wild" neighbourhood:

The English have not yet discovered and searched through it. The air is fresher than in Fréjus and Cannes. The downhill area next to our house is covered with cork-oak and pine forests and chestnut trees. The house is five minutes from the sea."^[3]

Two main considerations inspired Émile Ollivier, a brilliant Parisian lawyer and from 1857 an MP to acquire a summer residence in the South. First, he had come from this area: he was born in Marseille in 1825 and began his political career there in 1848, when he was appointed – at the age of just 22 – Commissioner in Bouches-de-Rhône and Var Counties by the interim government of the Republic. At that time the July Monarchy was displaced by the short-lived Second Republic. (At the same time, Émile's father, the Republican and Free Mason Démosthène Ollivier /1799-1884/ was elected to represent Bouches-du-Rhône in the Constitutional Assembly in Paris).

Secondly, Émile Ollivier was looking for a secluded place that would be suitable for a quiet life dedicated to the family and for his work, away from the affairs of the capital. As Blandine clearly writes, the "countryside" was still wild, not overwhelmed by either the Parisians or the English, who at that time represented the old type of tourists and travellers of the "Grand Tour". Indeed, in 1860 the Saint-Tropez peninsula was not yet fashionable; it was isolated and difficult to access from Paris and the neighbouring big cities. What a contrast to the 20th century Saint-Tropez, a holiday resort for artists, and now for the wealthy, the powerful and even the "jet-set"! But there is a common point that has remained between the former Saint-Tropez and that of today: the peninsula is still difficult to access from the mainland, due to its weak rail and road network. If today's Saint-Tropez is one of Russian and Saudi billionaires, at the time of Émile and Blandine Ollivier, in 1860 it was simply a small and secluded fishing port whose rare visitors were fishermen and merchants from Genoa. The big neighbouring town of Nice was still Italian: it was exactly in 1860 that it was conceded by Victor Emmanuel – then not yet King of Italy, but only of Sardinia, and Prince of Piedmont and Savoy, and Count of Nizza – to Napoleon 3rd [Emperor of France].

1. The act of donation was in 1998, but the State Council officially registered it only in 2000.
2. www.lesnuitsduchateaudelamoutte.com
3. Blandine to Liszt, March 30th 1860, in: Daniel Ollivier (ed.), *Correspondance de Liszt et de sa fille Madame Émile Ollivier 1841-1862*, Paris: Grasset, 1936, 242-243. p.

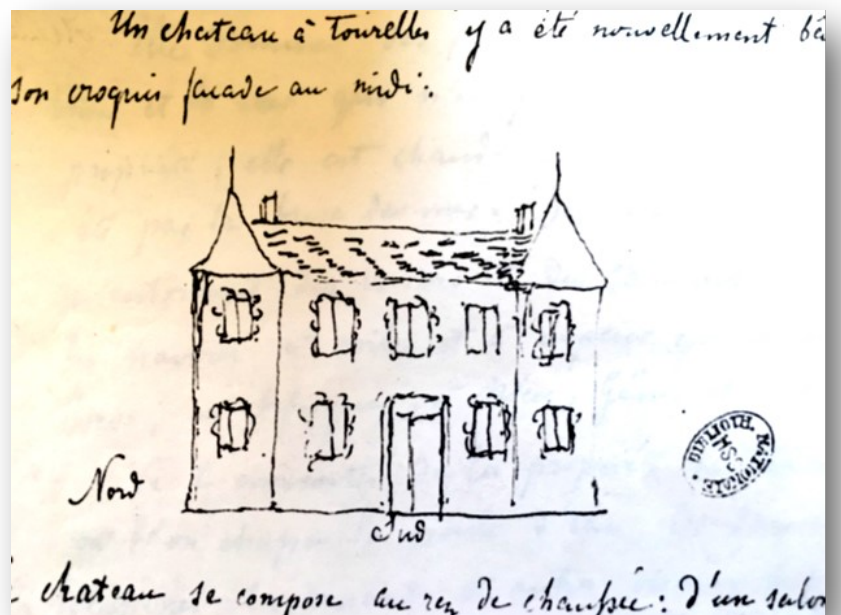

In 1885, at a banquet in Saint-Tropez, Émile Ollivier explained again why he had settled down in this distant corner of the French Southern Region, admiring its beauty, climate and poetry: "This wonderful countryside, with a view so varied, so beautiful and so monumental, the most wonderful that we can see on the magical coasts of our Mediterranean, was only a peaceful place for me to rest from work." But he also recalls the pain of mourning Blandine's death in 1862: "In a short time, unfortunately, it also became blessed soil, preserving the beloved ones who had died, waiting for the hour that is not far away now, when I shall rest beside them."^[4] In the previous year, in a special edition of *Le Figaro*, dedicated to the Nice Exhibition and the attractions of the region, Ollivier had already written a few sentences illustrated by a sketch of a house behind palm trees and in the middle of a splendid garden, in order to explain why he had settled in the warm, peaceful and exotic South:

"It was not my childhood memories that have led me to this region: I spent my first years in Marseille. As a child I admired the fairy world of light on the broad mountains of radiant life; on the majestic coasts I heard the waves singing for the first time. I have chosen Saint-Tropez, which at that time took ten hours in a carriage to reach, to get rid of the discomforts of public life. I was only looking for tranquillity, but I found magic. The balmy air of the echoing mountains, full of "scents, flowers and sunbeam" (as Homère Mistral says),^[5] where the dark colours of pines and chestnut trees are brightened, just like a half-smile, by the fainter foliage of the olive trees; these mountains are surrounded by a semi-sloping arch of a bay similar to an amphitheatre, in the deep of which the eagle's nest of Grimaud, the feudal vulture, is still reigning in its age-worn dignity. There is a neither too wide nor too narrow valley on one side of Saint-Tropez that stretches along the Canoubiers, a beautiful little cove of the Bay of Baya, ending at the open sea. La Moutte is on this coast. The single storey house, whose towers are crowned by Italian-style balustrades, is surrounded by nice eucalyptuses – the first ones in this area – and by date palms with blond curls hanging on them, and finally by the golden fruits of the orange trees beneath them. It is surrounded by a marvellous frame, the sea of poetry and glory, among the cliffs of the porphyry mountains of Camarat and Estérel, and the snow on the Alps glistening above them, so that the burning flames of the day and the gently sweet lights of the night appear gradually from their depths. The sea is sometimes peaceful, smooth, azure, holding back the movement of the waves, and mumbling so sweetly that the friction of the Earth through space is almost to be heard. Sometimes, however, it is sounding, sizzling and foaming, as if it brought the sound of collapsing things in its distant roaring. In that solitude, I could believe that this sea is mine, preserving its tenderness and brilliance, confidence and elevation only for me, that its harmonies – which are mysterious and penetrating, just like the dreaming of the heart – are composed only for my ears. And I love this sea, and I entrust my mystical thoughts and the emotions that have no words to her. In the old days, I set off from this asylum to battle, and I returned here from work to relax; and I shall be taken here to rest when I die. I pointed to the double inspiration of ardour and stoicism that I had found here, when I wrote this on the door of my humble home: 'certa viriliter, sustine patienter' [Fight as a man, and bear suffering with patience]"^[6]

This epigraph is still to be seen on the front door of the tiny chateau in Provence.

Originally, in 1860, the estate – at that time known as the Salins dune – was modest in appearance. The house, which today is called somewhat boastfully a "chateau", is medium in size and owes nothing to the architecture of traditional chateaux. It is, in fact, rather a Provençal "castel" (rectangular living area, one storey over the ground floor, with two towers on the sides) and was very new, as it was built only four years earlier. At that time, as Blandine described it, there were only a couple of rooms in the building: a dining room, a lobby and a drawing room on the ground floor, and a wardrobe and a study in the towers. On the first floor there were two large rooms with toilet cabins (in the towers) and a children's room. Behind the castle there was a kitchen on the ground floor that was connected to the dining room and a small stable, while on the first floor there was a maid's room and a hammock. The estate, with a territory of about 6 hectares, was planted with grapes, fig trees, cork oaks, pine trees and fruit trees. Blandine completes the description with a draft of the façade.^[7]

4. *Discours d'Émile Ollivier au banquet de Saint-Tropez (le 20 septembre 1885)*, Fréjus, V. Chailan print. [1885], 3. p.

5. French poet Frédéric Mistral (1830-1914), who wrote his *Mirèio* (in French: *Mireille*) in the langue d'oc language of Provence, which inspired Gounod's opera in 1863.

6. *Le Figaro. Supplément littéraire du dimanche* [Sunday literary supplement], March 22nd 1884. 3. p. This newspaper clipping – with several others – is to be found in a colligatum with the label *Varia*, collecting articles in connection with Émile Ollivier in the La Moutte Library (J40601).

7. See Blandine's letter of June 17th 1860 (with the draft of the castle's façade), the copy is in Château de la Moutte.

There was another important aspect for Émile Ollivier when purchasing La Moutte: he wanted to settle his father Démosthène there. He had opposed Napoleon 3rd after the coup d'état of December 2nd 1851, and had to flee to Belgium and then to Italy. When he returned from exile in 1860, Émile entrusted him with the supervision of the work of construction of the park. The old revolutionary was enthusiastic about the estate where he planted rare species of trees, palms, eucalyptuses and grapes with the help of the botanist Jacques-Louis Hénon (1802-1872).^[8] Over the years, Émile Ollivier bought the neighbouring plots as well so as to have direct access to the sea. He enriched the park with an abundance of flowers from the four corners of the world. His tomb is on a cliff in fact, on the Salins-plage, a few hundred metres from his former home. After Chateaubriand, he is the second great 19th century Frenchman who is buried on the sea coast of the country: the author of the *Génie du Christianisme* [The Spirit of Christianity] is in the North, at the La Manche, on the tiny Grand Bé island near Saint-Malo, while the author of the *Empire Liberal* is in the South, by the Mediterranean Sea.

Plans in connection with La Moutte

From 1860 Blandine was hoping that her father would visit them in Saint-Tropez: "You will come, won't you? You will be welcomed by the sea, the sun, the beautiful sky of the South, and the hearts yearning for you. / In the middle of August we will talk about it, and although I'm not very persuasive, my will is so strong that I'm going to tempt you and your loved ones here. [...]"^[9] Liszt replied that he was very happy with their new acquisition: "You have done well, and I shall visit you in your shelter on some nice summer or autumn days, which will look even more beautiful to me as I can spend them with you!"^[10] On September 21st Blandine writes to Liszt that Emile "is spending his days with preparing plans for repairing, building and beautifying, and with rewriting the plans again and again", and she promises her father to make him some ice cream if only to persuade him to come and taste it "in this little family nest", and she hopes that Liszt will settle down there in the next year with "the Princess, Cosima and her little mite": "We will be entranced by one another and we will no longer part company."^[11]

In January 1861, Liszt was planning to spend the spring in Saint-Tropez, "in Ollivier's little house, which brings me closer to Rome," – he wrote to Princess Sayn-Wittgenstein. He wanted to stay there, "alone, with manuscript paper and a few books."^[12] That wish did not come true, but in August he wrote that he wanted to spend the winter either in Athens or in Saint-Tropez, "in any case away from Germany, as finally I would like to spend a winter without a fur-coat",^[13] i.e. in warm weather. Finally, he scheduled the month of October for the visit. On October 17th Blandine wrote to him from Saint-Tropez that she was very delighted that he would arrive "for the blessed day of October 22nd", that is, Liszt's fiftieth birthday. She wanted to receive him with the whole family and all their relatives, but the house, she explained to her father, was too small for that for the time being. There was not yet enough room "in the current state of the house", "but how it will be next year, is a different case; we will all be able to live together, as long as we are comfortable and can enjoy ourselves." Blandine announced what work she was planning to do: "With the help of time and *danaro* [money], we can manage – either we or our children – to realize our ideals." Then she shared with her father how much she admired the landscape and nature:

"This region is particularly beautiful. Here the Mediterranean coast is divided into several small coves, which makes the seashore variegated. Spherical hills, pine trees, huge waves of the open sea, wide horizons, and then peaceful bays just like lakes enclosed by beautiful blue mountains, and all this under the sparkling sunshine. I got up this morning at 5 o'clock and witnessed the sunrise. The sun emerged from the sea, the pines were giving off the smell of resin, the birds started chirping; some of them excelling from this light murmuring background with their clear and piercing trills. Then I was getting annoyed because of my ignorance, I wanted to know their name, but I could only call them by imaginary names. There was a damp breeze caressing my face, no human voice was heard. Even the peasants were not yet working (we have no other neighbours, only them), but the waves of the sea were merrily skipping and hopping, and the whole of nature was reborn as its fertilizer was approaching.

[...] I shall be sorry to leave all this. Émile is happy, he is going better. We did not have a single rainy day, while almost all of France is under water, and the heat is reduced by the sea breeze to 18-22 degrees."

After that Blandine described the work being done, Émile's investments and plans, including the fact that they were building an ambulatory as a protection against the wind, which was very strong in that area. This ambulatory surrounded by rooms ("cells") where their loved ones could come to work serenely, just like a lay monastery devoted to family and work, would be the heart of the house; and they would welcome there Liszt and the princess:

8. Émile Ollivier: *Journal* [Diary], Vol. 1. (1861-1869), ed. Theodore Zeldin and Anne Troisier de Diaz, Paris, René Julliard, 1961, 433.p.

9. Blandine to Liszt, March 30th 1860, in Ollivier (ed.), *Correspondance de Liszt et de sa fille Madame Émile Ollivier*, 242-243. p.

10. Liszt to Blandine, April 25th 1860, 244. p.

11. Blandine to Liszt, September 21st 1860, *Ibid.*, 254. p.

12. Liszt to Princess Sayn-Wittgenstein, January 15th [1861], in La Mara (ed.), *Franz Liszt's Briefe*, Vol. 5, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1900, Nr. 49, 122-123. p.

13. Liszt to Princess Sayn-Wittgenstein, August 23rd 1861, 23, *Ibid.*, Nr. 82, 218. p.

"Émile is out there from dawn to dusk; he is working with a pickaxe and making scheme plans, because everything will become reality in our facility in the future. The trees will be gorgeous when they have grown. The hunting dog is two months old, the horses are two to three years old; the land will be profitable, the house is there, but the ambulatory is still under construction, and the dear prior is to come there. Yes, we are planning to add an ambulatory to the current house, which will protect us against the wind, the whip of the shore. All the windows of the ambulatory will look out onto a gallery. There will not be any windows looking outside. The ceiling will form a terrace propped up by ionic columns, which will let the light into the rooms better than arches or pointed arches would do. The columns will be made of marble or serpentine, which is quarried here in the neighbourhood. There will be a fountain in the centre of the ambulatory, surrounded by exotic figures that, being protected against the wind, will shed the water in a magnificent way. The grand prior will have his own cell, library, and music room. He can accommodate his loved ones and friends in the adjacent cells. The dining room, the kitchen and toilets, together with the drawing room for the ordinary guests will remain in the current house, so that no unsuitable noise would disturb the calm of the ambulatory, the peace of our highly beloved and esteemed grand prior! [...]

We want to tempt you, to attract you and your loved ones here. The Princess [too] will have her own library and suite."^[14]

Unfortunately, Liszt cancelled his visit at the last moment and travelled straight to Rome. Blandine was deeply disappointed. As she wrote to her father on October 25th, "the shock was so strong" that she needed time to recover. Liszt's room was already finished, Blandine placed there Wagner's desk,^[15] ink-bottle, manuscript paper and some brochures. Being aware of his father's interest in dictionaries, she wanted to bring there some of them as well, but she did not have the time any more. "I told you a thousand things while I was arranging your room, I already saw myself in your arms, for a moment I left the cold planet, and now I have to come back to earth..." She relates how she sent "kisses" towards a "beautiful seagoing ship", which "was going along our shores in dignity", as she was convinced "it was the one taking" Liszt to Rome on the other side of the sea.^[16]

Blandine, unfortunately, died just a year later, in September 1862, shortly after the birth of her son, Daniel.^[17] Liszt never met his daughter in La Moutte, which he actually visited only once, on October 15th 1864, with Cosima. He stayed for only a few hours with Ollivier, just to continue his journey to Rome.^[18] Only two years later, in 1866, Liszt wrote to Ollivier – to whom he always felt close – that "in thought he often went to St Tropez!"^[19] Even though he wanted his body to be buried where he died, he once also said that he wanted to rest in Saint-Tropez, which proves his attraction to this place that he only visited once physically, but in his mind he certainly was there more than once.

After Blandine's death

Blandine's tragic death deeply affected Émile Ollivier who immediately wrote to Liszt that "his happiness was destroyed once and for all".^[20] Still he found the strength to continue the transformation of La Moutte and his political career. In 1863 he was re-elected as an MP and he played an increasingly important role in French politics. He introduced the law passed on May 25th 1864 which bears his name, and by abolishing the state of unions as being criminal, he opened the way for the right to strike and the legalization of trade unions.

In 1869 he married again, this time Marie-Thérèse Gravier. Although he remained Republican, he moved closer towards Napoleon 3rd – to Liszt's greatest pleasure. Furthermore, for several months, between January and August 1870, he was also Minister of Justice and Culture and Head of the Cabinet (Prime Minister). He was in office when the crisis broke out, followed by the Franco-Prussian war. He was quickly blamed as being responsible for the conflict and for the French defeat, so he had to go into exile in Italy until 1873. This prevented him from being officially enrolled in the French Academy, where he had already been elected to replace Lamartine in 1870. In his maiden speech, which he refused to alter, he admitted to having been in the service of Napoleon 3rd, whom he admired and to whom he remained faithful to the end of his life – in this basically sharing a standpoint in common with Liszt. After returning from exile, Ollivier divided his life between Paris, Saint-Gervais and Saint-Tropez, devoting his energy partly to expanding and cultivating the Saint-Tropez estate, and partly to the publication of his several books. The latter include the *L'Église et l'État au concile du Vatican* (1879) [The Church and the State at the Vatican Council], the *Nouveau Manuel du droit ecclésiastique français* (1885) [The New Handbook of French Church Law] and the 17 volumes of *L'Empire libéral* [The Liberal State], which is a major historical and political summary of the Second Empire.

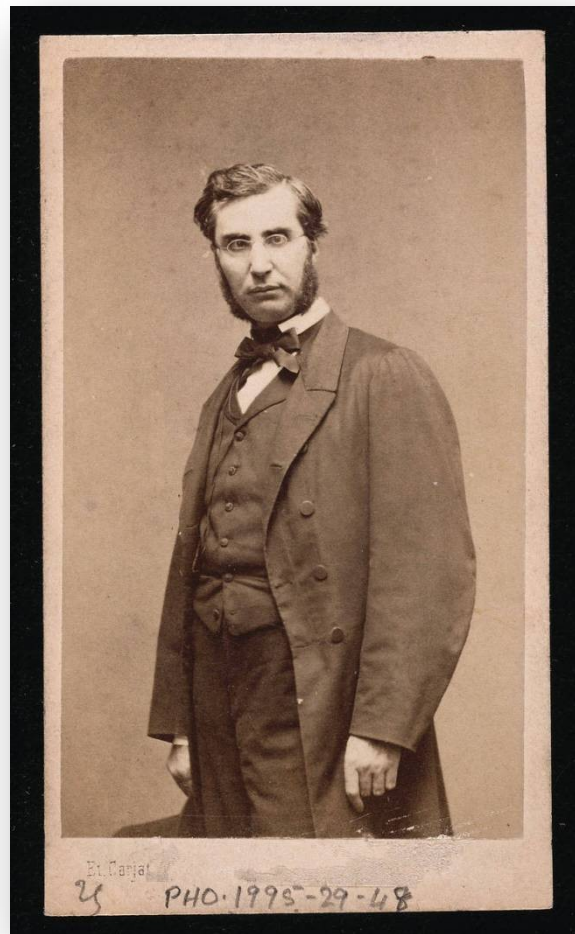
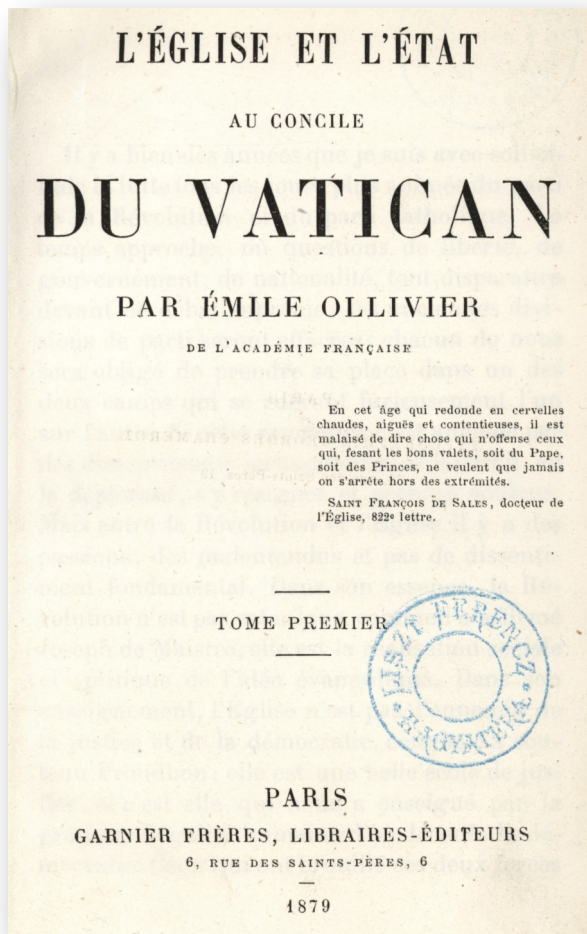
14. Blandine to Liszt, October 17th 1867, in Ollivier (ed.), 255. p.
15. Wagner writes in *Mein Leben* that this table travelled with him from Zürich to Paris, where he presented it to Blandine, who then took it to Saint-Tropez (Richard Wagner: *Mein Leben* Vol. 2, München: F. Bruckmann 1911, 564. p.) The table is no longer in La Moutte, obviously it was taken by her son, Daniel Ollivier, as part of her bequeath. About Daniel Ollivier see: Claude Knepper, "Daniel Ollivier (1862-1941), petit-fils et filleul de Franz Liszt. Esquisse biographique" [Daniel Liszt (1862-1941), the grandson and godson of Ferenc Liszt. A biographic sketch], *Quaderni dell'Istituto Liszt*, no. 6, 2007, 27-50. p.
16. Blandine to Liszt, October 25th 1861, in Ollivier (ed.), 294-295. p.
17. About Blandine's illness and death see Dominique Mabin, "La mort inexplicable de Blandine Liszt Ollivier" [The inexplicable death of Blandine Liszt Ollivier], *Histoire des sciences médicales*, XLVIII/22 (2014), 245-250. p.
18. Émile Ollivier, *Journal*, vol. 1, 159. p.: "Liszt and Cosima arrived yesterday evening at six o'clock, and stayed with us until 11am today. Liszt travels on to Rome, Cosima returns to Germany.." (October 15th)
19. Liszt to Émile Ollivier, May 28th 1866, <http://www.liszt.cnrs.fr/lettre/show/id/73> (Franz Liszt Corpus, ed. Claude Knepper).
20. Émile Ollivier to Liszt, September 11th 1862, *Ibid*.

In 1879, a journalist of the *Gaulois* reported that he had set off to Saint-Tropez to visit Ollivier: "Only a reporter or a poet can venture to travel to Saint-Tropez! This is one of the rare areas of France you can only reach with a six-hour journey by stagecoach, and what a coach it is!" His article is actually a travelogue of a journey through the hidden lands of the French South, searching for the venue of the meditative isolation of the former minister and academic:

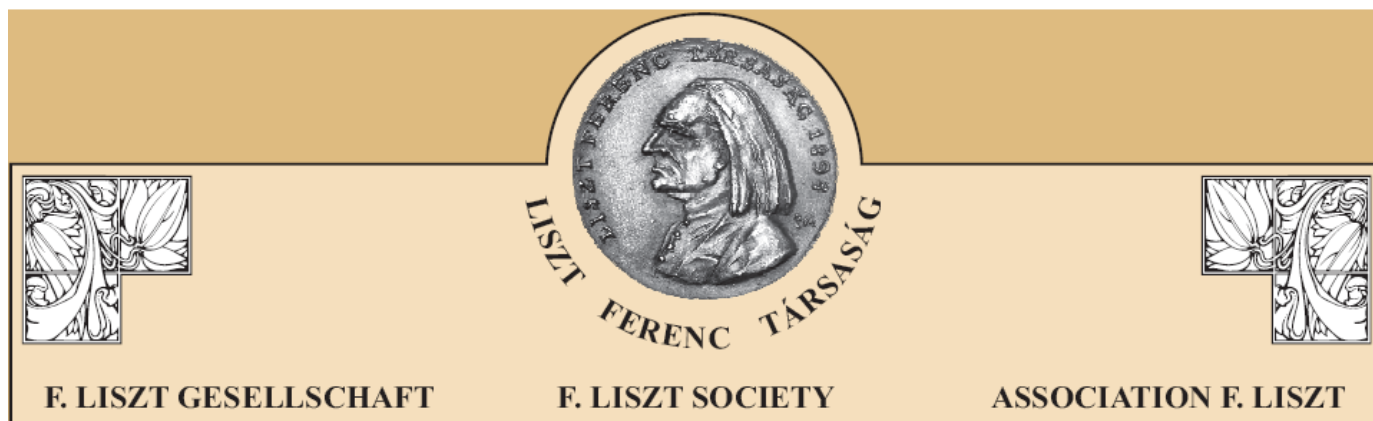
"If we leave the small town of Luc, we penetrate into the middle of mountains, valleys, beautifully picturesque forests; the journey serving us one surprise after the other at every moment; but the picture of the landscape is truly magnificent, and descending from the mountains, we come to see the Bay of Saint-Tropez in its full azure colour and with the beautiful dark belt of the mountains of Mores embracing the bay. Then, at the farthest, in the background there are the cliffs of Estérel and a part of the Fréjus coastline. Finally, I arrived in Saint-Tropez. I had to walk another hour to reach La Moutte, the home of Mr Émile Ollivier. They give me a little boy as a guide, and I set off.

Following the curves of the coast, through the gardens planted with magnificent orange trees, I finally enter an alley formed by pink and still blossoming oleanders as high as a tree. My guide says to me, "Here we are." I'm still walking through another alley of blossoming Bengal roses within a palm tree forest, and there I am in front of the house, which is small, modest but elegant in style. Mr Ollivier was just inspecting a lemon tree plantation behind a beautifully growing eucalyptus tree group. As soon as he saw me, he hurried towards me and guided me into the house, whose interior I found – just as from the outside – elegant in style, but very simple at the same time. The most beautiful room is the library, full of books, and with the busts of some great people: Socrates, Lamartine, Napoleon I, Macchiavelli, Demosthenes and Molière."

[To be continued in our next issue.]

Émile Ollivier és egyik könyve Liszt budapesti könyvtárából
Émile Ollivier and one of his books in Liszt's Budapest library

H-1064 Budapest, Vörösmarty u. 35. • Tel./Fax: (36-1) 342 1573 • Bank: 11706016-20441966
 E-mail: lisztferenc tarsasag@gmail.com • Website: <http://www.liszt society.hu/>

2018. július

NR.32

July 2018

Liszt magyar szemmel * The Hungarian View of Liszt

A Magyar Liszt Ferenc Társaság információs kiadványa
 Newsletter of the Hungarian Liszt Society

Tartalom

Content

Richter János jubileumára (Eckhardt Mária – Ruppert István – Nyerges Csaba) 2	The jubilee of Hans Richter (Mária Eckhardt – István Ruppert – Csaba Nyerges) 7
Hangversenyek: - Ad nos..... Zongorára, négy kézre (Nagy Ferenc) . . . . . 9 - Andrew Harringer zongoraestje (Bánky József) . . . . . 12 - Aggházy Károly, Liszt Ferenc növendéke a Zeneakadémia első osztályából (Gombos László) . . . . . 13 - Liszt jótékonyági est (Polgár Éva) 17	Concerts: - Ad nos..... for piano four hands (Ferenc Nagy) . . . . . 11 - Andrew Harringer's piano recital (József Bánky) . . . . . 12 - Károly Aggházy, a Liszt pupil from the first class of the Music Academy (László Gombos) . . . . . 15 - A Liszt benefit concert (Éva Polgár) 17
8. Esztergomi Liszt Hét: 2018. augusztus 26-31 18	8th Esztergom Liszt Week August 26-31, 2018 18
Új Liszt-kéziratgyűjtemény a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban (Domokos Zsuzsanna) 20	A new collection of Liszt manuscripts in the Liszt Ferenc Memorial Museum (Zsuzsanna Domokos) 22
Liszt verseny Kínában (Eckhardt Gábor) 24	A Liszt competition in China (Gábor Eckhardt) 26
Émile Ollivier, Liszt és a La Moutte könyvtárának elfelejtett kincsei – II. rész (Nicolas Dufétel) 28	Émile Ollivier, Liszt and the forgotten treasures of La Moutte's library – Part II (Nicolas Dufétel) 36

ÉMILE OLLIVIER, LISZT ÉS A LA MOUTTE KÖNYVTÁRÁNAK ELFELEJTETT KINCSEI

(Nicolas Dufetel)

[2. rész]

A könyvtár:

„Zur Bildung des Künstlers ist vor allem Emporwachsen des Menschen nötig” (Liszt) ^[1]

Émile Ollivier a háznak egy olyan szárnyában építette meg a könyvtárat, amelyet utólag csatoltatott az eredeti épülethez. Liszthez hasonlóan Olliviert is a 19. század humanistájának tekinthetjük: mindketten bibliofil és művelt emberek voltak, akiknek változatos és interdiszciplináris érdeklődése központjában egymással vegyülve a művészetek, a filozófia, az irodalom és a politika állt. Olvasmányaik változatossága tanuskodik erről, és mindkettejüknek szokása volt beleírni a könyveikbe („Tollal kezében olvasson!” – írta Liszt ifjúkorában egyik vázlatkönyvébe, amely tele van különféle irodalmi idézetekkel)^[2]. Henri Bergson, akit az Akadémián Ollivier székébe választottak, azt mondta elődjéről, hogy „olyan ember volt, aki sohasem tudott gyűlölni, sem pedig hazudni”, s hogy hatni tudott az emberekre, annak magyarázata „hasonlíthatatlan ékesszólása és egy felsőbbrendű idealizmus ellenállhatatlan vonzása” volt. „Magnetikus varázsával össze tudott fogni olyan embereket, akiket minden elválasztott egymástól.”^[3] A Liszthez való hasonlóság ebben is szembetűnő. A 23 éves Ollivier, aki égett a munkaláztól, valóban ezt vallotta meg a naplójának:

„Napi négy-öt órát dolgozom kedves stúdiumaimon, amelyekről ön tud: Machiavelli, Bossuet, a Biblia, és csak akkor látok neki az adminisztratív munkának, amikor már magamhoz vettem a mindennapi szellemi táplálékomat.”

És két évvel később:

„Tehát a filozófiát tanulmányozom. Amikor már elégségesen átfutottam ezen a munkán, úgy határoztam, hogy a matematikával fogok foglalkozni; a *par excellence* absztrakt tudomány után azokkal a tudományokkal, amelyek az absztrakció nyelvét képezik. Csak ez után a körutazás után térek vissza a politikai gazdaságtanhoz, a tiszta politikához, mindezekhez az alsóbbrendű tudományokhoz, amelyek semmisségek – ahogy Bossuet mondja – a legfőbb tudomány, az élet és az idő tudományához képest. [...] Minden hétfőn, azon a napon, amikor nincs munka az Igazságügyi Palotában, elolvasok és kielemezok majd egy fejezetet Macchiavelli *Dekádjából* [*Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*], hogy folyamatosan érintkezzem ezzel a szép zsenivel, s hogy ne feledjem el, amit olaszul tudok. [...] Végezetül, amilyen gyakran csak megtehetem terveim megzavarása nélkül, Bossuet, Montaigne és néhány kedves költő műveiből olvasok majd. Nem tudom elhagyni életem hűséges társait, e mestereket, akiknek oly hálás vagyok.”

Nem lehet-e összehasonlítani ezt a „módszert” azzal, amelyet Liszt írt le körülbelül ugyanennyi idősen, amikor bevallotta, úgy szenteli magát a zongorázásnak (fő tevékenységének, ami Olliviernél az adminisztráció és a jog volt), hogy előbb tanulmányozza az irodalmat és a vallást, és általában a művészetet:

„Már két hete dolgoznak szellemem és ujjaim mint két kárhozott – Homérosz, a Biblia, Platon, Locke, Byron, Hugo, Lamartine, Chateaubriand, Beethoven, Bach, Hummel, Mozart, Weber mind itt vannak körülöttem. Hevesen tanulmányozom őket, meditálok rajtuk, falom őket; ezenfelül 4-5 órát gyakorolok (terceket, szexteket, oktávokat, tremolókat, ismételt hangokat, kadenciákat stb., stb.). Ó – ha csak meg nem bolondulok – művészt leszl bennem, ha eljössz! Igen, művészt, olyat, amelyet kívánsz, olyat, amilyenre ma van szükség! 'És én is festő vagyok' – kiáltott fel Michelangelo, amikor először látott remekművet... bár kicsiny és szegény, barátod folyton a nagy ember szavait ismétli Paganini legutóbbi hangversenye óta.”^[4]

Liszt élete végéig falta a köteteket, és az európai irodalom színe-javával érintkezett: ifjú kora óta kielégíthetetlen kultúr- és ismeretszomj lelkesítette, ami arra való reakcióként magyarázható, hogy gyermekkorában nem kapott szilárd és rendszeres neveltetést. Ez az a hiányosság, amely miatt tényleg gyakran panaszkodik, amikor Wittgenstein hercegnének ír: „Sajnálatos, hogy első képzésem igen el volt hanyagolva – sajnos nem tudtam kijavítani ezt a kapitális hibát, amelynek következményei igen kínosan érintenek. Az elegendő tanulmányok és ismeretek hiánya intellektuálisan szegényes szegénység szomorú állapotára süllyeszt.”^[5] Fiának, Danielnek 1854-ben bővebb részleteket közöl saját neveltetéséről, és arról, hogy a *sikerhez* az embernek szükséges kialakítania a maga számára egy szolid kulturális csomagot; azt állítja, hogy amennyiben fiának sikerül létrehoznia egy saját könyvtárat a versenyvizsgákon nyert könyvek révén, ő maga „megvigasztalódik, hogy nem tudta jobban kihasználni saját fiatalságának éveit”.^[6] (Daniel néhány jutalomkönyvét a La Moutte könyvtárában őrzik, lásd a Függelék, III-3).^[7]

1. „A művész képzéséhez mindenképp az ember felnövesztése szükséges”. Franz Liszt: „Adolph Bernhard Marx und sein Buch: Die Musik des 19. Jahrhunderts und ihre Pflege”, in: *Gesammelte Schriften 4: Aus den Annalen des Fortschritts*, ed. Lina Ramann, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1882, 195.
2. Liszt 1830 körül használt vázlatkönyve (US-Wc, ML96:L58 Case: autográf füzet, 2. p.)
3. Henri Bergson székfoglaló beszéde, 1918. január 25, <http://www.academie-francaise.fr/discours-de-reception-de-henri-bergson>.
4. La Mara ed.: *Franz Liszts Briefe, Bd. 1. Von Paris bis Rom*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1893, No. 5, 8. p.
5. Liszt Wittgenstein hercegnéhez, [1868] augusztus 18, la Mara ed.: *Franz Liszts Briefe, Bd. 6. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein 3*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1902, 184. p. Liszt neveltetéséről ld. még: Eckhardt Mária: „Einleitung „[Bevezetés], in Eckhardt Mária & Evelyn Liepsch: *Franz Liszts Weimarer Bibliothek*, Laaber: Laaber Verlag 1999 /Weimarer Liszt-Studien 2/, 9. p.
6. Liszt Daniel Liszthez, 1854. április 20, in Cosima Wagner: *Franz Liszt. Ein Gedenkblatt von seiner Tochter*, München: Bruckmann 1911, 76-78. p.
7. További jutalomköteteket Anne Troisier de Diaz 1886-ban a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeumnak ajándékozott (a fordító Eckhardt Mária jegyzete).

Liszt azt írja, hogy megkísérelte olvasmányai révén azoknak a „kiváló embereknek” a színvonalára felemelni magát, akikkel „volt szerencséje érintkezni”, de „később az ember hiába igyekszik és dolgozik – azoknál, akik nem mentek át a középfokú oktatás szokásos lépcsőfokain, mindig hiányzik egy bizonyos alap, amelyet könnyű mobilizálni és érvényre juttatni – [...] jól végezd hát *humán* tanulmányaidat, hogy később egyszerűen *ember* légy tetőtől talpig.”^[8]

Ezt a krédót Émile is osztotta, és saját fia, Daniel nevelésében alkalmazta. Amikor 1868-ban Sayn-Wittgenstein hercegné javasolta, hogy ajándékot küld a fiúnak, az apa azt ajánlotta, hogy az olyasvalami legyen, ami „mindig a szeme előtt lesz, mint egy lecke a szépről”, például egy Raffaello-metszet a könyvtárhoz: „Nagy könyvtárat alakítottam ki: a kandallóra üvegajtó helyett Raffaello 'Athéni iskoláját' akarom helyezni, örökös meghívásként a kicsi számára, hogy dolgozzék.”^[9] Az Igazság és a Költészet alakjait is oda óhajtotta tenni, ugyancsak a vatikáni *Stanzák*ból, és kérte, hogy a hercegné írjon egy maximát az „Athéni iskola” alá „a munka szentségéről” és a restség ellen a buddhizmus könyveiből vagy a sajátjaiból. Végül a hercegné azt kérte Émile-től, hogy a „Qui studet orat” jelszót írassa föl, amelyet Carolyne Alexandriai Szent Kelemennek tulajdonított.^[10] Van is egy régi fénykép a La Moutte-ban őrzött egyik családi albumban, amelyen valóban látható a könyvtárban lévő kandallón Raffaello freskójának reprodukciója. Ma már azonban ez nincs meg a kastély gyűjteményeiben, helyén Ollivier portréja látható.

Amikor Anne Troisier átadta a La Moutte kastélyt a Conservatoire littoral-nak, kikötötte, hogy az épületben örökítsék meg nagyapja emlékét, hogy szervezzenek kulturális programokat, és hogy tartsák fenn azt a zenei tevékenységet, amelyet ő maga kezdeményezett koncertek szervezésével. Azt is kívánta, hogy a könyvtár legyen védett, dolgozzák fel, és bocsássák a kutatók és a diákok rendelkezésére. Ma a La Moutte kastély – Ollivier birtok csak egy kicsiny része az egykori birtoknak. Anne Troisier, aki a ház használatát 2005-ben bekövetkezett haláláig fenntartotta, a kéziratgyűjteményeket 1998-ban és 2000-ban átadta az Országos Levéltárnak^[11] (ő maga feldolgozott belőle bizonyos dokumentumokat, és neki köszönhető például nagyapja naplójának részbeni kiadása,^[12] amely értékes információkat tartalmaz Lisztről, Blandine-ról, Wagnerről, Sayn-Wittgenstein hercegnéről és kortársaikról, s ugyancsak neki köszönhető a nagyapja és Sayn-Wittgenstein hercegné közötti levelezés kiadása).^[13] Mára „A La Moutte kastély éjszakái” fesztivál, amely tovább örökíti azoknak a koncerteknek a hagyományát, amelyeket Anne Troisier kezdeményezett, Dél-Franciaország egyik legjelentősebb fesztiválja lett, és rendszeresen megemlékeznek Lisztről is, akárcsak Anne tette (még ha nem is a zeneszerző vérokona, hanem Marie-Thérèse, Ollivier második feleségének leszármazottja volt). A koncerteket az udvaron tartják, a kastély és az Émile Ollivier által apja lakásul emeltetett épület között, amely utóbbit „La Toscane”-nak nevezték el, Itália, az olasz művészet és kultúra iránti szeretetük jelképeként. Éppen ez az udvar, a mai koncertszínhely lehetett az a kerengő, amelyet Blandine említett apjának...

A kastély legértékesebb szobája, amely ráadásul Ollivier halála óta a legkevesebbet változott, a könyvtár. Az özvegy, Marie-Thérèse, a lánya, Geneviève, és Anne, az unoka kegyelettel megőrizte ezt a több mint 4500 munkát őrző könyvtárat, amelyről Julia Bortot 2003-ban szakdolgozatában jegyzéket készített.^[14] A bejárati ajtó fölött ott látható Auguste Préaux „Le Silence” (A Csend) című féldomborműve, amelyet 1842-ben Jacob Roblèsnek a Père-Lachaise temetőben található sírjához készített: felhívás ez a kutatásra és a meditációra. A négy fal közül három könyvekkel van kitapétázva, és egy kandallóval, amelyen ott áll Émile Ollivier nagy arcképe és apja, Démosthène mellszobra. A könyvespolcok fölött még mindig megvan az a mellszobor-sorozat, amelyet 1879-ben a *Gaulois* újságírója leírt. A kandallóval szembeni fal nagy ajtó-ablakokkal van szabdálva, amelyek a kertre nyílnak, és ott vannak Machiavelli és Pascal, Ollivier két kedves írójának arcképei is. Két kanapé, néhány szék, egy asztal és más tárgyak egyésszítik ki az igen világos szoba berendezését. Ami Ollivier dolgozófülkéjét illeti, sokkal szerényebb méretű és sokkal sötétebb, olyan, mint egy valódi szerzetesi cella. Ott is számos könyv található.^[15]

Bár minden Liszttől származó vagy vele kapcsolatos kézirat ma már az Országos Levéltár Ollivier-fondjában van, a könyvtár még őriz olyan könyveket, amelyek közvetlenül Liszthez kötődnek, mivel egykor az ő tulajdonában voltak.^[16] Kutatásaim, amelyeket Saint-Tropez városa és a „La Moutte kastély éjszakái” fesztivál vezetőségének jóvoltából folytathattam, lehetővé tették több ilyen könyv azonosítását.^[17] Nincs szó azonban kimerítő listáról, és talán más könyvek is előbukkannak az eljövendő években.

8. Liszt Daniel Liszthez, 1854. április 20, ld. a 6. jegyzetet.

9. Émile Ollivier Wittgenstein hercegnéhez, 1868. július 28, in Anne Troisier de Diaz (ed), *Émile Ollivier et Carolyne de Sayn-Wittgenstein: Correspondance 1858-1887*, Paris: Presse Universitaires de France 1984, 91-92. p.

10. „Aki tanul, imádkozik”. Ld. Sayn-Wittgenstein hercegné Ollivierhez, 1868. augusztus 6, ibidem, 93. p.

11. Paris, Archives Nationales, Sous-série 542 Ap (Fonds Émile Ollivier). Ld. Bertrand Joly: *Répertoire numérique détaillé* (https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/IR/Fran_IR_004418)

12. Émile Ollivier: *Journal (1848-1869)*, texte choisi et annoté par Théodore Zeldin et Anne Troisier de Diaz, Vols. 1-2, Paris: R-Juilliard 1961.

13. Anne Troisier de Diaz (ed.): *Émile Ollivier et Carolyne de Sayn-Wittgenstein: Correspondance 1858-1887*, Paris: Presses Universitaires de France 1984.

14. Julia Bortot: *Le temps d'un inventaire : découverte et analyse de la bibliothèque d'un honnête homme du XIXe siècle, Émile Ollivier (1825-1913)*, université de Provence (Aix-Marseille 1), 2002-2003.

15. További könyvek találhatóak a ház egyéb szobáiban, de ezek általában nem tartoznak a könyvtár történeti magjához. Főleg olyan könyvekről van szó, amelyeket a család Ollivier halála után szerzett be. (Mindazonáltal a Függelék 1-8. számú könyveit, Lisztnak szóló ajánlással, egy emeleti szoba könyvei között találtam meg.)

16. Anne Troisier eladott több Liszthez írt levelet is, és a családi archívumot ki kell egészíteni a Nemzeti Könyvtár Ollivier-fondjával is.

17. Szeretném kifejezni hálámát a segítségért és a meleg fogadtatásért Saint-Tropez-ban Jean-François Andrénak (Saint-Tropez Városa kulturális osztályvezetőjének), Marie-Claude Laurent-nak (Saint-Tropez Városa), Jean-Philippe Audolinak, François Michiels-nek, Catherine Paley-Vincent-nak és Capucine Michat-nak („La Moutte kastély éjszakái” fesztivál), továbbá Hélène Barillének, Linda Nixonnak és Philip Knapernak, Anne Troisier korábbi munkatársainak, akik halála után 2017-ig vezették a birtokot.

A sokat olvasó, bibliofil Liszt valósággal falta a köteteket: figyelemmel kísérte az új könyvek megjelenését, és különös gondot fordított legkedvesebb könyvei megóvására. Könyvtára, amely részben fennmaradt Weimarban és Budapesten, igen komoly tanulmányozásra nyújt lehetőséget, mivel számos kötetben megtalálhatók a bejegyzései.^[18]

Az a néhány Saint-Tropez-i könyv, amelyeknek a listáját a Függelékben közöljük, kiegészítés Liszt könyvtárának rekonstruálásához. E jegyzék célja, hogy a Liszt könyvtáiról már ismert jegyzékeket kiegészítse, és rámutasson a La Moutte jelentőségére a liszti történetírásban, valamint arra a módszertani óvatosságra figyelmeztessen, amelyre mindig szükség van az archívumok és gyűjtemények feldolgozásakor. Három kritérium együttesen szolgált az egykor Liszthez tartozó könyvek azonosításához:

- ◆ dedikációk vagy ajánlások jelenléte,
- ◆ Liszt bejegyzéseinek jelenléte, amennyiben ezeket azonosítani lehetett,
- ◆ a könyvek kötésének hasonlatossága.

Egyes esetekben bizonyosságról van szó, máskor hipotézisekről. Liszt Saint-Tropez-ban található könyvei vagy a párizsi könyvtárából származnak, amelyek eredete az 1820-as évek végéig nyúlik vissza, de 1870 után szétszóródott, vagy pedig az egyes könyveknek megvan a saját történetük.

A legemblematikusabb kötetek közé sorolhatók Byron és Hugo könyvei, amelyeknek megvan a visszhangja Liszt levelezésében, egy vázlatfüzetének felirataiban és az első *Zarándokévek* sorozatban (ld. Függelék, I-4, I-10). A Hugo-kötetben (*Littérature et philosophie mêlées*, 1834, Függelék I-10) van néhány tintás aláhúzás és a következő ajánlás: „A mon ami Liszt [sic] / Victor” (Liszt barátomnak / Victor); Byron összes műveinek francia nyelvű kiadásában sok bejegyzés található, de sajnos igen elhalványultak, és legtöbbjük a bekötéskor levágták. Itt-ott olyan szavakat lehet olvasni, mint „Pologne” (Lengyelország), „prophétie” (jóslat), „Napoléon”, „Sublime” (?) (Fölséges), „This is to be alone” (Ez egyedülálló) ceruzával, – ezek talán Liszt bejegyzései (ld. Függelék, I-4). A Canto III, XCVII bejegyzései, amelyek francia nyelvű újra-írásnak látszanak, a *Vallée d'Obermann* (Obermann völgye) mottójának felelnek meg (a híres „one word” és „self-expression”^[19] jellegzetes passzázsról van szó, amelyet a francia szöveg a margón megkísérel kifejtetni). Ezek a kötetek, amelyek nagyon olvasottak és sok bejegyzés van bennük, fontos forrásként szolgálhatnak az 1830-as évek Lisztjének romantikus ihletéhez, és illusztrálhatják Byron fontosságát, akinek műveit – akárcsak más, a saját esztétikáját megalapozó műveket – Liszt franciául olvasta, miként ezt Kaczmarczyk Adrienne már kimutatta.^[20]

Megtalálhatók Émile Ollivier könyvtárában Michelangelo és Petrarca verskötetei is (*Rime*, Függelék I-2, I-3) a közreadó, Giosafatte Biagioli (?1769-1830) dedikációjával: a tekintélyes Dante-szakértő olasz professzor Párizsban élt száműzetésben, és itt került közel Liszthez, akit szinte fiának tekintett, és rábízta Luigina nevű lányának zongoraoktatását.^[21] Figyelemre méltó Treumund [eredeti nevén Gustav Steinacker] szép kötete is, a *Weimars Genius, eine Festgabe in Lebensbildern* (Függelék, II-1), amely egykor Sayn-Wittgenstein hercegné tulajdona volt, luxuskivitelű borítóján Goethe és Schiller weimari emlékművének reprodukciójával.

Végezetül a legváratlanabb kincs egy levél, amelyet Liszt két leányához intézett, s amelyet diszkréten beillesztettek egy négy kötetből álló sorozat első kötetének elejére. Liszt 1851 nagyböjtjében azért ajándékozta lányainak a *Légende céleste* (Égi legenda) sorozatot,^[22] amely a szentek, Krisztus és a Szent Szűz életét mutatja be, hogy igazi mindennapi kísérőt nyújtson erkölcsi és vallásos épülésükhöz:

„Amikor Szent Teréz megreformálta a rendjét, megtiltotta apácáinak, hogy ezt a szokásos szólamot használják: 'vajon szent vagyok-e én, hogy ezt vagy azt megcsináljam?', mert – mint mondotta – a keresztény embernek nem lehet más célja, mint a szükséges erények elsajátítása és gyakorlása, hogy elnyerje a Mennyet, és így eljusson a Szentségre! Nemde Krisztus *valamennyi* tanítványának azt mondta, hogy 'legyetek szentek, amint Atyám is szent!'

Amikor ma ezeket a *Szentek élete*-köteteket ajándékozom nektek, azt kívánom, drága lányaim, hogy olvassátok és elmélkedjete gyümölcsözően rajtuk, hogy mélyen be tudjatok hatolni az általuk nyújtott magasztos példákba; hogy kövessétek őket, amennyire majd körülményeitek engedik, és hogy jól megismervén azt a sok csodát, alázatosságot, odaadást, önmegtagadást, türelmet, buzgalmat, amelyet a hit segít magunkévá tenni, mindenkor meg tudjatok felelni a sors által nektek rendelt próbáknak, akár szerencsétlenségben, akár jólétben, mert mindkettő egyformán veszélyes a szívnek, és egyformán azzal a kísértéssel jár, hogy elveszítjük érzelmeink tisztaságát, emelkedettségét, igazságosságát, irgalmas szeretetét.

18. „A művész képzséhez mindenekelőtt az ember felnövesztése szükséges”. Franz Liszt: „Adolph Bernhard Marx und sein Buch: Die Musik des 19. Jahrhunderts und ihre Pflege”, in: *Gesammelte Schriften 4: Aus den Annalen des Fortschritts*, ed. Lina Ramann, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1882, 195.

19. Sheila Emerson: „Byron's 'One Word': The Language of Self-Expression in 'Childe Harold' III”, *Studies in Romanticism* 20/3 (1981), 363-382. p.

20. Kaczmarczyk Adrienne: „The French intermediaries of classical literature for Liszt”, in: *Liszt et la France. Musique, culture et société dans l'Europe du XIXe siècle*, Paris: 2012, Vrin, 191-199. p.

21. Biagioli Liszthez 1830. június 16-án, ld. La Mara (kiad.): *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*, 3. köt., Leipzig: 1895, Breitkopf & Härtel, 7-8. p. Biagioli így írja alá levelét: „Ton ami et ton père” (Barátod és atyád).

22. *Légende céleste: Nouvelle histoire de la vie des Saints, avec la vie de Notre Seigneur Jésus Christ, celle de la Sainte Vierge et le précis histoire des fêtes de l'année, le tout d'après les documents les plus authentiques, par une Société de littérateurs et d'ecclésiastiques*, 4 vols., Paris: 1845-1846, G-B. Herman et Cie. Bibliothèque de La Moutte, A11801. Ld. még <http://www.iremuscns.fr/fr/publications/franz-liszt-dans-les-archives-de-france-1824-1887>.

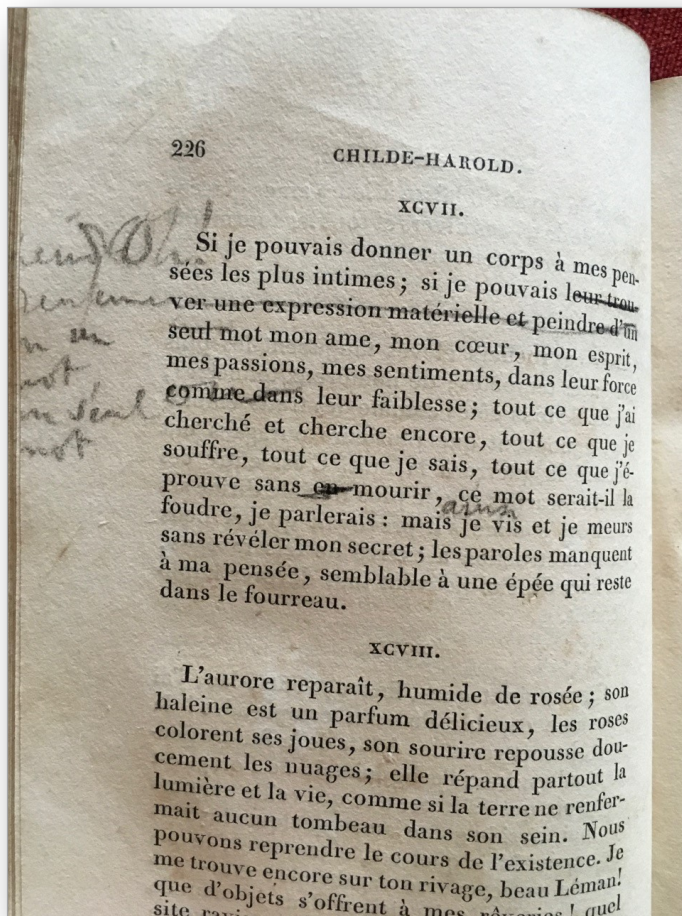

Tanulmányozzátok ezt a könyvet; gyűjtsetek belőle gazdag leckéket szívetekben és emlékezetekben, mint drága megtakarításokat arra az időre, amikor majd használnotok kell ezeket. – És amikor majd a továbbiak során a megismert bátorság és erő nagy példái benneteket is ennek követésére fognak buzdítani, vagy amikor vígasztalást találtok arra emlékezve, hogy az Úr választottainak az Ő nevéért és törvényéért sok szenvedést kellett elviselniük, bárcsak ne felejtétek el, hogy milyen forró vágygal adta nektek üdvösségetek szolgálata céljából ezt a könyvet, amelyből ilyen tanítást meríthettek, a ti apátok –

És imádkozzatok érte, ahogy ő is imádkozik értetek!

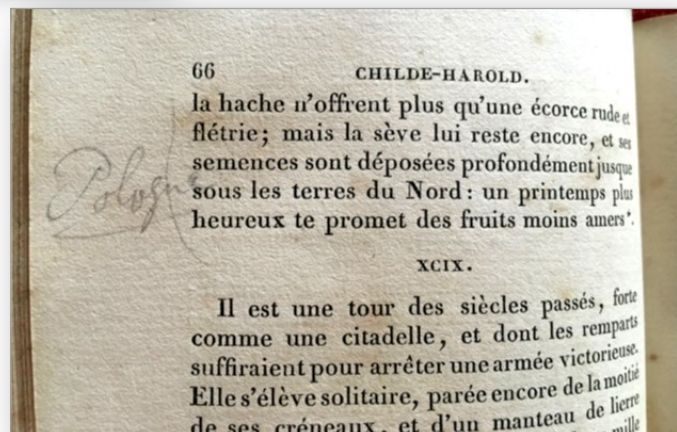
1851 Nagyböjtjén – ”^[23]

Ez az aláírás nélküli levél, amely szinte el van rejtve az első kötet elején, az évek során elkerülte a figyelmet. Segít kiegészíteni azt a képet, hogy milyen neveltetést kívánt Liszt adni a gyermekeinek. Végezetül azt a kapcsolatot is jelképezi, amely Blandine révén Liszt és Émile Ollivier között fennállt, és mindenek fölött jelképe a zeneszerző diszkrét, de alapvető jelenlétének a könyvtár és a La Moutte kastély – Ollivier birtok szívében.

Liszt's notes in the French edition of Byron's *Childe Harold* (Paris 1827)

Liszt bejegyzései Byron *Childe Harold*-jának francia nyelvű kiadásában (Paris 1827)

23. A levelet Bortot jegyzéke így említi: „Lettre autographe non signée” (Aláírás nélküli autográf levél). (*Le temps d'un inventaire*, no. 18).

Függelék

I. Liszt könyvei Émile Ollivier könyvtárában a La Moutte-ban

A 14 vastag (félkövér) betűkkel szedett kötet nyilvánvalóan Liszt könyvtárából származik. A többi esetben ez szintén lehetséges, tekintettel dátumaikra és kötésükre. Néhány kijelölés Hugo és Byron műveiben megfelel Liszt levelezésének és az első *Année de pèlerinage*-nak (Zarándokévek I. kötet).

Hivatkozunk Bortot jegyzékére és a Könyvtár jelzetére, amennyiben ilyen van.

1. Ballanche, Pierre Simon, *Essai sur les institutions sociales dans leur rapport avec les idées nouvelles*, Paris, P. Didot l'Aîné, 1818.

Bortot n° 1986 (I21301)

Ugyanolyan kötésben, mint Byron. Ceruzajelzésekkel.

2. **BIAGIOLI, Giosafatte, *Rime di Michelangelo Buonarroti il Vecchio, col commento di G. Biagioli***, Parigi, Presso editore, MDCCCXXI.

Bortot n° 3165 (M50201)

Biagioli kézírásos ajánlása Lisztnek : « A Mr Liszt, / Biagioli son ami »

Néhány kijelölés (nem Lisztől)

3. **BIAGIOLI, Giosafatte, *Rime di F. Petrarca col commento di G. Biagioli***, Parigi, Presso editore, MDCCCXXI, 2 vol

Bortot jegyzékében nem szerepel

Biagioli kézírásos ajánlása Lisztnek : « A Mr Liszt, / Biagioli son am[i] »

Néhány kijelölés (nem Lisztől)

4. **BYRON, Lord, *Œuvres complètes de Lord Byron, sixième édition, entièrement revue et corrigée; précédée d'un essai sur le génie et le caractère de Lord Byron par M. Amédée Pichot, et d'une notice préliminaire, par M. Charles Nodier / Heures de loisir et poésies politiques***, Paris, Ladvocat, Libraire Frères, MDCCCXXVII (8 volumes) :

[Vol. 1 : Biographie. Lettres. Mélanges.

Vol. 2 : Childe-Harold

Vol. 3 : Giaour. Abydos. Corsaire. Lara

Vol. 4 : Théâtre I

Vol. 5 : Théâtre II

Vol. 6 : Miscellanées. Satire

Vol. 7 : Conversations. Discours

Vol. 8 : Don Juan]

Bortot n° 1768-1775 (H50301-8)

Ugyanolyan kötésben, mint Biagioli kötetei (barna bőr, hátán 5 hub [könyvtábla-dísz], arany betűk és kék márványozású borító)

Válogatás a kijelölésekből:

Vol. 2: *Childe-Harold*

90. p., Canto II, XXVI : « This is to be alone » ceruzával a margóra írva (talán Lisztől). Kapcsolható Liszt 1834 május végén-június elején Marie d'Agoult-nak írt leveléhez, amelyben így ír: "This is to be"^[24]

93. p.: Canto II, XXXII, « sublime » [?] ceruzával írva; aláhúzás a következő mondatban: « Ce cœur qu'elle croyait de marbre, et qui se réfugiait dans le silence »

226. p.: Canto III, XLVII : "[...] Oh! renfermer en un mot, un seul mot" és "ainsi" ceruzával (esetleg Lisztől, újraírás).

65-66. p., Canto IV, XCVIII : « Prophétie » és « Pologne » ceruzával (talán Lisztől) egy a szabadságról és az "Észak"-ról ("North") szóló stanzában. Itt Liszt talán párhuzamot vont a népek és nemzetek függetlenségével, különösen Lengyelország politikai helyzetével, amely ügy igen érdekelte.

24. Serge Gut és Jacqueline Bellas (ed.): *Franz Liszt – Marie d'Agoult. Correspondance*, Paris : 2001, Fayard, 143-144. p.

Néhány Byron-idézet, amelyeket Liszt mottóként használt az első *Année de pèlerinage* (Zarándokév)-ben, meg van jelölve ebben a kötetben:

Eglogue : « The morn is up again » (III/XCVIII, p. 226): nincs kijelölés, de felirat van a lap tetején.

Au Lac de Wallenstadt : « Thy contrasted lake » (III, LXXXV, p. 220) : ceruzás összekapcsoló jel.

Orage : « But where of ye » (II, XCVIII, p. 225) : ceruzával aláhúzva.

Vol. 3 : *Giaour. Abydos. Corsaire. Lara*

Giaour : kijelölések ceruzával és tintával.

45. p., « Mon espérance est de cesser bientôt d'être »: ceruzával aláhúzva, az « être » dupla aláhúzással.

N6-os vázlatkönyvébe (Weimar, Goethe und Schiller-Archiv, Bestand 60)^[25] Liszt számos irodalmi idézetet másolt be, köztük a következőt a *Le Giaour*-ból: « Oui ! l'amour est une clarté du ciel, une étincelle de ce feu immortel que nous partageons avec les anges, [et] que le Créateur nous donna pour détacher nos désirs de la terre. La piété élève l'âme du juste [au ciel]; le ciel lui-même descend dans nos âmes avec l'amour. C'est un sentiment qui vient de la Divinité pour détruire toutes nos grossières pensées; c'est un rayon de celui qui a tout créé, une auréole brillante qui illumine l'âme. » Ez megfelel a La Moutte-ban található példány 48. oldalán található szövegnek. Nincs kijelölés, de az oldal gyűrött.

La Fiancée d'Abydos: csak néhány kijelölés (111. és 121. p.), de a 73. p.-n halvány bejegyzés : « 7 [2 ?] Septembre 18[?] », ceruzával (Lisztől).

Le Corsaire: Ceruzás és tintás kijelölések (+), megjegyzésekkel, 159. p. ("Napoléon"), 165., 166., 177., 184., 195. p. ("Illusion / songe / de ceux / qui veillent?"), 234. p.

Lara: Sok kijelölés tintával és ceruzával. Liszt idézi ezt a szöveget Wagner *A bolygó hollandjáról* írt tanulmányában (1853).^[26]

Vol. 4 : Théâtre I (*Manfred*)

kijelölések, + és aláhúzások: 65., 75-76., 82. p.

A 65. p.-n a következő szöveg tintával aláhúzva: « Le lion est seul; je suis seul comme le lion ». Nagyjából ezt idézi Liszt 1833. szeptember 19-én Marie d'Agoult-nak írt levelében: « Je me hâterai de profiter de votre gracieuse permission – à Samedi soir donc – j'arriverai seul. 'Le lion reste seul' (Byron) »^[27]

Vol. 6:

Mazeppa: néhány ceruzás kijelölés.

Les Lamentations du Tasse: sok tintás kijelölés.

La prophétie du Dante: sok tintás kijelölés.

Le Rêve: tintás kijelölések (Liszt idézi ezt a szöveget Chopin-életrajzában).^[28]

5. COUSIN, Victor, *Cours de Philosophie. Introduction à l'histoire de la philosophie*, Bruxelles : Louis Hauman et C°, 1836, 2 vol.

Bortot n° 165 (1609001)

Néhány kijelölés (nem Lisztől).

Ugyanolyan kötésben, mint Byron.

6. COUSIN, Victor, *Cours de philosophie. Histoire de la philosophie du dix-huitième siècle. Tome Premier. École sensualiste. – Locke*, Bruxelles : Louis Hauman et C°, 1836, 2 vols.

Bortot n° 166-167 (A60902-3)

Kijelölések, aláhúzás és javítások: 234-35., 281., 341., 375. p.

Ugyanolyan kötésben, mint Byron.

25. Ld. Nicolas Dufetel: « Images et citations littéraires dans la musique à programme de Liszt : pour un 'renouveau de la Musique par son alliance plus intime avec la Poésie' », *Les colloques de l'Opéra Comique La modernité française au temps de Berlioz*, dir. Alexandre Dratwicki et Agnès Terrier, Palazzetto Bru Zane honlapja (<http://www.bruzanemediabase.com>).

26. Franz Liszt: « Le Vaisseau fantôme (Der fliegende Holländer). Grand opéra romantique. Poème et musique de Richard Wagner », *Trois opéras de Richard Wagner considérés de leur point de vue musical et poétique*, texte inédit réuni, introduit et annoté par N. DUFETEL, Arles: 2013, Actes Sud, 255. p.

27. Gut and Bellas, *Franz Liszt – Marie d'Agoult. Correspondance*, p. 91.

28. Franz Liszt: *F. Chopin*, Paris: 1852, Escudier, 43-45. p.

7. DELÉCLUZE, Étienne Jean, *Florence et ses vicissitudes (1215- 1790)*, Bruxelles : Hauman / Cattoir et Cie, 1837.
- Bortot n° 1887 (H82701)
Néhány kijelölés.
Ugyanolyan kötésben, mint Byron.
8. Forster, Charles, *La vieille Pologne, album historique et poétique composé de chants et légendes*, 36 rajzzal, Paris, MDCCCXXXVI (1836), Treuttel / Würtz, Bossange père / Firmin Didot et Frères.
- Bortot n° 4515
Forster kéziratosa dedikációja Lisztnek : “A Monsieur F. Liszt / hommage d’estime et d’admiration / par Ch. Forster”
9. Goethe, Wolfgang von, *Théâtre*, Paris, Charpentier, 1842.
- Bortot n° 1557 (G82001)
Ceruzás kijelölések a *Le Tasse*-ban.
Ugyanolyan kötésben, mint Byron.
10. Hugo, Victor, *Œuvres complètes de Victor Hugo. 1819- 1834. Littérature et philosophie mêlées. I. et II.*, Paris, Eugène Renduel, 1834 (2 kötet egybekötve)
- Bortot n° 550 (C40501)
Hugo kéziratosa dedikációja Lisztnek : « A mon ami Listz [sic] / Victor ».
I. rész: néhány ceruzás kijelölés.
II. rész: kijelölések (+) és aláhúzások ceruzával és barna tintával, különösen a Mirabeau-fejezetben (300. és 312. p.), az 1830-as évek jellegzetes gondolatainál a humánizmusról és a haladásról.
11. LE BAS, Ph., *Suède et Norwège*, Paris : Firmin Didot Frères, 1838.
- Bortot n° 1872 (H81401)
Ugyanolyan kötésben, mint Byron.
12. Manzoni, Alessandro, *Promessi sposi*, Parigi, Baudry, 1836.
- Bortot n° 3462 (N51801)
Ugyanolyan kötésben, mint Byron.
13. PYRKER, Johann Ladislaus, *Sämmtliche Werke*, Stuttgart – München: J. Cotta – Fischer, 1839
- Bortot n° 3338 (N10501)
A szerző kéziratosa ajánlásával Lisztnek: « Dem grossen Künstler Künstler [?] Franz Liszt / Hochachtungsvoll / Der Verfasser ».

II. Sayn-Wittgenstein hercegné könyve

1. TREUMUND, G. [álnév, ered. Gustav STEINACKER]: *Weimars Genius, eine Festgabe in Lebensbildern: zu der am 3. September 1857 stattfindenden hundertjährigen Geburtstagsfeier von Carl August, Großherzog von Sachsen-Weimar-Eisenach; mit einer kurzen Lebensbeschreibung Carl August's, seinem Bildniß und anderweitigen historisch-biographischen Anmerkungen*, Weimar: F. J. N. Ruhn, 1857.

Bortot n° 3339 (N10701)

III. Daniel Liszt könyvei

1. SISMONDI, Jean Charles Léonard Simonde DE, *Histoire de la chute de l'Empire romain et du déclin de la civilisation de l'an 250 à l'an 1000*, Paris : Treuttel et Würtz, 1835, 2 vol.

Bortot n° 1416-1417 (G41501-2)

“Prix d’Histoire” Daniel Liszt jutalomkönyve, Lycée Bonaparte, 1852.

A borítón: « Université de France, lycée impérial de Bonaparte ».

2. BUFFON, Georges-Louis Leclerc DE, *Œuvres choisies*, Paris : Firmin Didot Frères, 1850, 2 vol.

Bortot n° 2870-2871 (L22401-2)

A borítón: « Université de France, lycée impérial de Bonaparte ».

3. ROBERTSON, William, *Histoire de Charles Quint*, Paris : Adolphe Delahays, 1843, 2 vol.

Bortot n° 2872-2873 (L22501-2)

A borítón: « Université de France, lycée impérial de Bonaparte ».

IV. **Émile Ollivier lelki (szellemi) végrendelete (1895. július 10)**

(Paris, Archives nationales, 542 AP / 7 D. 1)

Amikor utolsó betegségem órája elérkezik, megtiltom, hogy bármilyen ürüggyel papot engedjenek hozzám, akármilyet is.

Úgy akarok meghalni, ahogyan éltem.

Spiritualistaként éltem, Isten létéről, irgalmáról és gondviseléséről meggyőződve, nem kételkedtem lelkemnek sem a halhatatlanságában, sem jövődő sorsában, de ugyanakkor azt gondoltam, hogy a vallások, amelyek az emberi génusz teremtményei, ezen örök igazságoknak csupán esetleges formái.

E formák közül a katolikus vallás a legcsodálatosabb: tanulmányoztam, tiszteltem, védtem, de sohasem gyakoroltam, legfeljebb csak amennyire a nyilvános illem megkívánta.

Kérem tehát lelkészeit, akiknek állandóan védtem a szabadságát, hogy tiszteljék utolsó pillanataim szabadságát.

Egyébként a temetési szertartásom, szintén a nyilvános illem miatt, vallásos lesz. Amennyire csak lehet, hasonló lesz majd a szegény emberekéihez. Nem lesznek meghívások, nem mondanak semmiféle beszédeket.

V. **Válasz a « de Proust » elnevezésű kérdőívre**

(*Dokumentum Émile Ollivier La Moutte-beli dolgozószobájában*)

Jellemem legfőbb vonása: A függetlenség.

Férfi tulajdonság, amit legjobban szeretek: A lelkierő.

Női tulajdonság, amit legjobban szeretek: A kiegyensúlyozott kedély.

Kedvenc elfoglaltságom: dolgozni

Álmom a boldogságról: Ne váljak el szeretteimtől sem az életben, sem a halálban.

Kedvenc illatom: a kassziavirágé.

Kedvenc színem: a mama szemének színe.

Kedvenc virágom: a kamélia.

Kedvenc ételeim: a legemészthetőbbek.

Aki lenni szeretnék: Marcus Aurelius.

Az ország, ahol élni szeretnék: Kicsinyeim szívében.

Kedvenc íróim: Montaigne, Pascal, Bossuet.

Kedvenc költőim: Dávid és Dante.

Kedvenc festőim: Michelangelo.

Kedvenc zeneszerzőim: Sebastian Bach.

Valós (történelmi) hőseim: Assisi Ferenc, Páli Vince, és az első konzul 1804. március 13-ig.

Valós (történelmi) hősnőim: Akikről nem tudnak.

Fiktív vagy mitológiai hőseim: Prometheus.

Fiktív vagy mitológiai hősnőim: az Oceanidák.

Kedvenc neveim : Thérèse, Geneviève, Jocelyn, Daniel

Ami legjobban taszít : A kétszínűség.

Hibák, amelyek iránt leginkább elnéző tudok lenni : A nagylelkűség hibái.

Korom: 25 év.

Mottóm: Certa viriliter, sustine patienter.

Émile Ollivier

ÉMILE OLLIVIER, LISZT AND THE FORGOTTEN TREASURES OF THE LA MOUTTE'S LIBRARY

(Nicolas Dufetel)

[Part 2.]

The library:

“Zur Bildung des Künstlers ist vor allem Emporwachsen des Menschen nötig” (Liszt) ^[1]

Émile Ollivier built the library in a wing of the house that was subsequently attached to the original building. Ollivier, like Liszt, could be regarded as a 19th century humanist: both were bibliophiles and educated people, whose diverse and interdisciplinary interests consisted of a particular blend of the arts, philosophy, literature and politics. The variety of their reading is testimony to that, and they shared the habit of writing notes in their books ("Read with a pen in your hands!" – the young Liszt wrote in one of his sketchbooks, which is full of literary quotations).^[2] Henri Bergson, who was elected by the Academy to succeed Ollivier, said of his predecessor that "he was a man who could never hate nor lie" and that the reason why he was able to influence people was "his unparalleled eloquence and the irresistible attraction of a superior idealism". "With his magical charm, he could unite people who were separated from each other in every way."^[3] The likeness to Liszt is striking in this feature as well. The 23-year-old Ollivier, who was burning from a will to work, actually confessed this in his diary:

"I work for four or five hours a day at my favourite studies, you are aware of them: Machiavelli, Bossuet, the Bible, and I only knuckle down to my administrative work when I've taken my daily intellectual nourishment."

And two years later:

"So I am studying philosophy. When I had already sufficiently swept over this work, I decided to deal with mathematics; after the abstract science *par excellence* changing to sciences that form the language of abstraction. It will be only after that excursion that I return to political economy, to pure politics, to all these inferior sciences that are nothingness – as Bossuet says – as opposed to the supreme science, the science of life and time. [...] Every Monday, on the day when there is no work in the Palace of Justice, I read and analyse a chapter from Macchiavelli's Decade [*Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*], to keep continually in touch with this beautiful genius and not to forget what I know in Italian. [...] Finally, as often as I can do so without being distracted from my plans, I shall read from the works of Bossuet, Montaigne and some of my dear poets. I cannot abandon these faithful companions of my life, the masters I am so grateful to."

Cannot this "method" be compared with what Liszt wrote at about the same age, when he confessed that he devoted himself to playing the piano (his main activity, which in Ollivier's case was administration and law) only after having studied literature and religion, and the arts in general:

Here is a whole fortnight that my mind and fingers have been working like two lost spirits, = Homer, the Bible, Plato, Locke, Byron, Hugo, Lamartine, Chateaubriand, Beethoven, Bach, Hummel, Mozart, Weber, are all around me. I study them, meditate on them, devour them with fury; besides this I practise four to five hours of exercises (3rds, 6ths, 8ths, tremolos, repetition of notes, cadences, etc., etc.). Ah! provided I don't go mad, you will find an artist in me! Yes, an artist such as you desire, such as is required nowadays!

And I too am a painter!" cried Michael Angelo the first time he beheld a *chef d'oeuvre*.... Though insignificant and poor, your friend cannot leave off repeating those words of the great man ever since Paganini's last performance.^[4]

Liszt remained a voracious reader until the end of his life and was in touch with the cream of European literature: he was inspired by an insatiable thirst for culture and knowledge from a young age, which can be explained as a reaction to the lack of a solid and regular education in his childhood. This was a deficiency that made him complain really often, as when he writes to Princess Wittgenstein: "It is unfortunate that my early education was very much neglected — unfortunately I could not correct this capital mistake, the consequences of which are very embarrassing to me. The lack of sufficient studies and knowledge is sinking me to the sad state of disgraceful intellectual poverty."^[5] He discloses more details about his own education to his son Daniel in 1854, when he also writes about how necessary it is for a man to develop a solid cultural foundation for himself in order to be successful; he claims that should his son manage to establish a library of his own based on the books he has won in competitive exams, he himself "would take comfort that he could not make better use of his youthful years".^[6] (A couple of these prize-books of Daniel are preserved in La Moutte's library; see the Appendix, III-3).^[7]

1. "To cultivate an artist, the first need is for a human being to be produced". Franz Liszt: "Adolph Bernhard Marx und sein Buch: Die Musik des 19. Jahrhunderts und ihre Pflege", in: *Gesammelte Schriften 4: Aus den Annalen des Fortschritts*, ed. Lina Ramann, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1882, 195.
2. Liszt's sketchbook, which he used around 1830 (US-Wc, ML96:L58 Case: autograph copy-book, p. 2.)
3. Henri Bergson's inaugural speech, January 25th 1918. <http://www.academie-francaise.fr/discours-de-reception-de-henri-bergson>.
4. La Mara ed: *Letters of Franz Liszt*, translated by Constance Bache, vol. I from Paris to Rome, London 1894, No. 5, p. 8.
5. Liszt to Princess Wittgenstein, [1868] August 18th, La Mara ed.: *Franz Liszt's Briefe, Bd. 6. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein 3*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1902, 184. p. About Liszt's education see more in: Mária Eckhardt: "Einleitung" [Introduction], in Mária Eckhardt & Evelyn Liepsch: *Franz Liszt's Weimarer Bibliothek*, Laaber: Laaber Verlag 1999 /Weimarer Liszt-Studien 2/, 9. p.
6. Liszt to Daniel Liszt, April 20th 1854. in Cosima Wagner: *Franz Liszt. Ein Gedenkblatt von seiner Tochter*, München: Bruckmann 1911, 76-78. p.
7. Anne Troisier de Diaz donated further prize-books to the Liszt Ferenc Memorial Museum in Budapest in 1986 (comment by the translator, Mária Eckhardt).

Liszt writes that he has attempted – through his reading – to raise himself up to the standard of those "excellent people" with whom he "had the fortune to be in touch", but "afterwards one is already trying and working in vain – because those who have not gone through the usual stages of secondary education are always missing a certain foundation that is easy to mobilize and enforce – [...] so always perform your *human* studies well so that you can simply become a *human* from top to bottom later on."^[8]

This credo was also shared by Émile, and he used it in the education of his own son Daniel as well. When Princess Sayn-Wittgenstein proposed sending a present to the boy in 1868, the father recommended that it should be something that "will always be in front of his eyes like a lesson about beauty", for example a Raffaello engraving for the library: "I have developed a large library: I would like to place Raffaello's 'The School of Athens' on the fireplace instead of a glass door, as an eternal invitation to the little one to work."^[9] He wanted to place there the figures of Justice and Poetry as well – also from the *Stanzas* in the Vatican – and asked the Princess to write a maxim under the "School of Athens" about the "sacredness of work" and against languor from the books of Buddhism or from her own books. Finally, the Princess asked Émile to have the motto "Qui studet orat" written there, which Carolyne attributed to St. Clement of Alexandria.^[10] There is also an old photograph in one of the family albums in La Moutte, which actually shows the reproduction of Raffaello's fresco on the fireplace in the library. Today, however, it is not there in the collections of the castle, and the portrait of Ollivier is in its place.

When Anne Troisier conveyed the Château La Moutte to the Conservatoire littoral, she stipulated that the memory of her grandfather be recorded in the building, as well as that cultural programmes should be organized regularly in the château, to maintain the musical activities that she had initiated by organizing concerts. She also desired that the library be under protection, processed and opened to researchers and students. Today the Château La Moutte–Ollivier estate is only a small part of the former estate. Anne Troisier, who maintained the usufruct of the house until her death in 2005, conveyed manuscript collections to the National Archives in 1998 and 2000.^[11] She herself catalogued certain documents from it, and the partial publication of her grandfather's diary which contains valuable information about Liszt, Blandine, Wagner, Princess Sayn-Wittgenstein and their contemporaries, is owing to her,^[12] and it is also her merit that the correspondence between her grandfather and Princess Sayn-Wittgenstein has been published.^[13] Today, the "La Moutte Château Nights" festival, which continues to transmit the tradition of the concerts initiated by Anne Troisier, is one of the most important festivals in southern France, and it is regularly paid tribute to Liszt as well, just as Anne used to do (even if she was not the composer's blood relative, but the descendant of Marie-Thérèse, Ollivier's second wife). The concerts are held in the courtyard between the chateau and the building erected by Émile Ollivier as his father's residence, the latter named "La Toscane", as a symbol of their love for Italy and Italian art and culture. It was exactly this courtyard, the concert platform of today that Blandine mentioned to her father as "the ambulatory"...

The most valuable room in the chateau, which moreover has changed the least since Ollivier's death, is the library. Ollivier's widow, Marie-Thérèse, his daughter Geneviève, and Anne, his granddaughter, enshrined this library of more than 4500 works, of which Julia Bortot prepared an inventory in 2003 in her doctoral thesis.^[14] Above the front door there is Auguste Préaux's bas-relief "Le Silence" (The Silence), which he made in 1842 for the tomb of Jacob Roblès in the Père-Lachaise cemetery: it is an invitation to research and meditation. Three of the four walls are jam-packed with books, and there is the fireplace with the large portrait of Émile Ollivier and the bust of his father, Démosthène. Above the bookshelves, there still remains the series of busts that the journalist of *Gaulois* reported on in 1879. The wall opposite the fireplace has large French windows facing the garden, and there are also portraits of Ollivier's two favourite writers, Machiavelli and Pascal. Two sofas, a few chairs, a table and other items make up the furniture of the very bright room. As for Ollivier's study, it is much more modest in size and much darker as well, just like a real cell in a monastery. There are also many books in the study.^[15]

Although every manuscript by or written to Liszt is now in the Ollivier-fund of the National Archives, the library still preserves books that are directly related to Liszt due to the fact that he once owned them.^[16] The research that I could pursue thanks to the City of Saint-Tropez and the board of the "La Moutte Chateau Nights" festival, allowed me to identify several of these books.^[17] However, it is not an exhaustive list, and perhaps other books will turn up in the coming years.

8. Liszt to Daniel Liszt, April 20th 1854., see note 6.

9. Émile Ollivier to Princess Wittgenstein, July 28th 1868., in Anne Troisier de Diaz (ed), *Émile Ollivier et Carolyne de Sayn-Wittgenstein: Correspondance 1858-1887*, Paris: Presse Universitaires de France 1984, 91-92. p.

10. "The one who studies, prays". See in: Princess Sayn-Wittgenstein to Ollivier, August 6th 1868. *ibidem*, 93. p.

11. Paris, Archives Nationales, Sous-série 542 Ap (Fonds Émile Ollivier). Ld. Bertrand Joly: *Répertoire numérique détaillé* (https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/IR/Fran_IR_004418)

12. Émile Ollivier: *Journal (1848-1869)*, texte choisi et annoté par Théodore Zeldin et Anne Troisier de Diaz, Vols. 1-2, Paris: 1961, R. Julliard.

13. Anne Troisier de Diaz (ed.): *Émile Ollivier et Carolyne de Sayn-Wittgenstein: Correspondance 1858-1887*, Paris: Presses Universitaire de France 1984.

14. Julia Bortot: *Le temps d'un inventaire : découverte et analyse de la bibliothèque d'un honnête homme du XIXe siècle, Émile Ollivier (1825-1913)*, Université de Provence (Aix-Marseille 1), 2002-2003.

15. There are further books in other rooms of the building, but they usually do not belong to the historic nucleus of the library. They are mostly books that the family acquired after Ollivier's death. (Nonetheless, I have found the books No. 1-8. of the Appendix, with a dedication to Liszt, among the books in a room upstairs.)

16. Anne Troisier had sold several letters written to Liszt as well, and the family archives has to be complemented with the Ollivier-fund of the National Library.

17. I would like to express my gratitude for the help and the warm welcome in Saint-Tropez to Jean-François André (Head of the Department of Culture of the City of Saint-Tropez), to Marie-Claude Laurent (The City of Saint-Tropez), to Jean-Philippe Audoli, François Michiels, Catherine Paley-Vincent and Capucine Michat ("La Moutte Castle Nights" festival), and also to Hélène Barillé, Linda Nixon and Philip Knaper, the former colleagues of Anne Troisier, who managed the estate after her death until 2017.

The bibliophile Liszt, who used to read a lot, literally devoured the volumes: he followed the publication of new books, and paid particular attention to preserving his most beloved books. His library, which is partially preserved in Weimar and Budapest, offers a great opportunity for scholarly research, as in several volumes notes and entries by him are also to be found.^[18]

Those few of the books in Saint-Tropez that I have listed in the Appendix, are an addendum to the reconstruction of Liszt's library. The purpose of this list is to supplement the inventories already known about Liszt's libraries and to point out the importance of La Moutte in the history of Liszt-research and also to be a warning about the methodological caution that is always necessary in the cataloguing of archives and collections. Three criteria were used together to identify the books that once belonged to Liszt:

- ◆ the presence of dedications or recommendations,
- ◆ the presence of entries by Liszt, if they could be identified,
- ◆ the similarity of book bindings.

In some cases we can speak of certainty, in other cases only hypotheses. Liszt's books in Saint-Tropez either came from his library in Paris, the origin of which goes back to the late 1820s, but was scattered after 1870, or are single books that have their own histories.

The most emblematic volumes include the books written by Byron and Hugo, which are echoed in Liszt's correspondence, in the entries in one of his sketchbooks and in the first *Années de pèlerinage* series (see Appendix, I-4, I-10). In the Hugo-volume (*Littérature et philosophie mêlées*, 1834, Appendix I-10), there are some underscores in ink and the following dedication: "A mon ami Liszt [sic] / Victor" (To my friend Liszt / Victor). There are many entries in the complete edition of Byron's works in French, but unfortunately they have faded and most of them were cut off at the time of binding. There are a few readable words here and there, such as "Pologne" (Poland), "prophétie" (prophecy), "Napoléon", "Sublime" (?), "This is to be alone" with a pencil - these are probably Liszt's entries (see Appendix, I-4). The entries in Canto III, XC VII, which appear to be re-writings in French, correspond to the motto of the *Vallée d'Obermann* (The Obermann valley) – it is about the famous passage of "one word" and "self-expression",^[19] which the French text attempts to unfold on the margin. These volumes, which seem very much read and contain many entries, may serve as an important source about the romantic inspiration of Liszt in the 1830's and may illustrate the importance of Byron, whose works – just like other works that were the foundation of his own aesthetics – Liszt read in French as Adrienn Kaczmarczyk has already shown it.^[20]

The poetry of Michelangelo and Petrarca is also represented in Émile Ollivier's library (*Rime*, Appendix I-2, I-3), with the dedication of the publisher, Giosafatte Biagioli (?1769-1830), the prestigious Dante-expert Italian professor who lived in Paris in exile and came close to Liszt there, whom he regarded almost as a son and entrusted the piano education of his daughter Luigina to Liszt.^[21] Another remarkable volume is Treumund's book [his original name was Gustav Steinacker], *Weimars Genius, eine Festgabe in Lebensbildern* (Appendix II-1), that once belonged to Princess Sayn-Wittgenstein, with the reproduction of Goethe's and Schiller's Weimar memorial on its luxurious cover.

And finally, the most unexpected treasure is a letter that Liszt wrote to his two daughters, which was discreetly inserted at the beginning of the first volume of a four-volume series. Liszt presented his daughters with the *Légende céleste* (Celestial Legend) series^[22] in the Lent of 1851 about the lives of the Saints, Christ and the Holy Virgin, with the intention of providing them with an authentic daily companion for their moral and religious education.

18. About the books in Weimar see: Mária Eckhardt and Evelyn Liepsch (publ.): *Franz Liszts Weimarer Bibliothek*, Laaber:1999, Laaber Verlag / Weimarer Liszt-Studien Bd. 2/; about the books in Budapest see: Mária Eckhardt (publ.): *Liszt Ferenc hagyatéka a Budapesti Zeneművészeti Főiskolán I. Könyvek / Franz Liszt's Estate at the Budapest Academy of Music. I. Books*, Budapest: 1986, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola / A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tudományos közleményei 1./; Nicolas Dufetel: "Franz Liszt, franciscain 'du berceau jusqu'à la tombe'", *Études franciscaines* II/2 (2009), 303-339. p. (about the books handed over to the Franciscans in Budapest after Liszt's death).

19. Sheila Emerson: "Byron's 'One Word': The Language of Self-Expression in 'Childe Harold' III", *Studies in Romanticism* 20/3 (1981), 363-382. p.

20. Adrienne Kaczmarczyk: "The French intermediaries of classical literature for Liszt", in: *Liszt et la France. Musique, culture et société dans l'Europe due XIXe siècle*, Paris: 2012, Vrin, 191-199. p.

21. Biagioli to Liszt on June 16th 1830., see in: La Mara (publ.): *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*, Vol. 3., Leipzig: 1895, Breitkopf & Härtel, 7-8. p. Biagioli signs his letter with these words: "Ton ami et ton père" (Your friend and your father).

22. *Légende céleste: Nouvelle histoire de la vie des Saints, avec la vie de Notre Seigneur Jésus Christ, celle de la Sainte Vierge et le précis histoire des fêtes de l'année, le tout d'après les documents les plus authentiques, par une Société de littérateurs et d'ecclésiastiques*, 4 vols., Paris:1845-1846, G-B. Herman et Cie. Bibliothèque de La Moutte, A11801. See more at: <http://www.iremuscns.fr/fr/publications/franz-liszt-dans-les-archives-de-france-1824-1887>.

"When St. Teresa reformed her order, she forbade her nuns to use this standard phrase: 'am I a saint to do *this* or *that*?' because – as she said – a Christian person can have no other purpose than the acquisition and practice of the necessary virtues to gain Heaven and thus to reach Sanctity! Hadn't Christ told *all* his pupils that 'Be holy just as my Father is holy!'

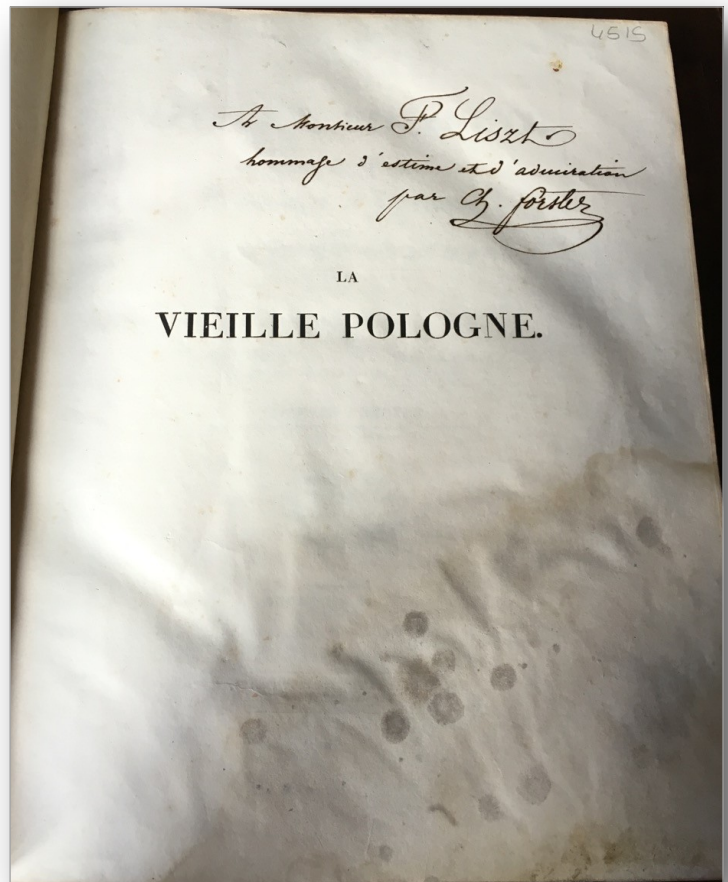
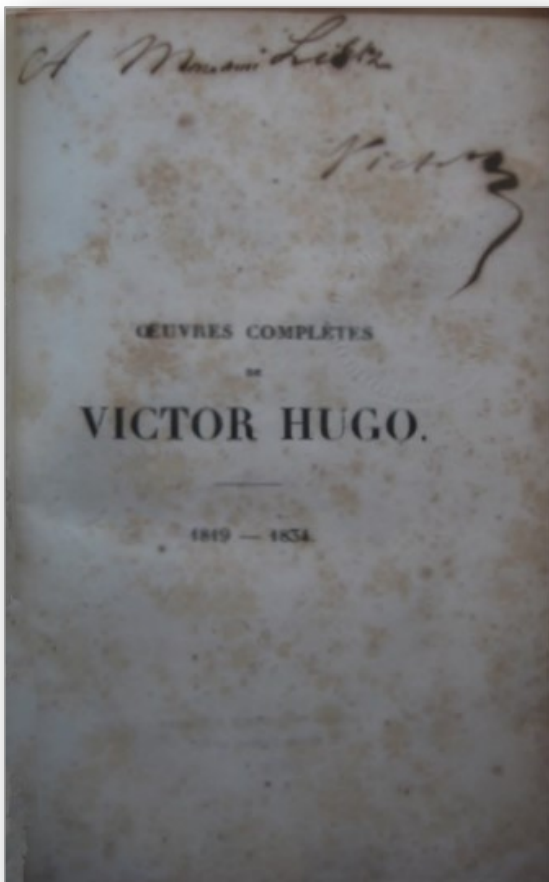
When I hand these volumes of the Life of Saints over to you today, I wish you, my dearest daughters, that you should read them and meditate on them fruitfully so that you may penetrate deeply into the sublime examples they give; to follow them as much as your circumstances allow, and that having learnt about all the miracles, the humbleness, devotion, self-denial, patience, and enthusiasm that faith helps us to make our own, you will always be able to abide the trials assigned to you by destiny either in fortune or misfortune, as they are both equally dangerous to the heart and both evoke the temptation to lose the purity, elevation, justice, and merciful love of our emotions.

Study this book; gather rich lessons in your hearts and memories from it, as precious savings for the time you will need to use them. – And when the great examples of courage and strength you learn from the books will encourage you to follow them, or when you find consolation in remembering that the Lord's chosen ones have to endure much suffering for His name and law, I wish that you will not forget how your father gave you this book with an ardent desire that it serve your salvation through the teaching you find in them –

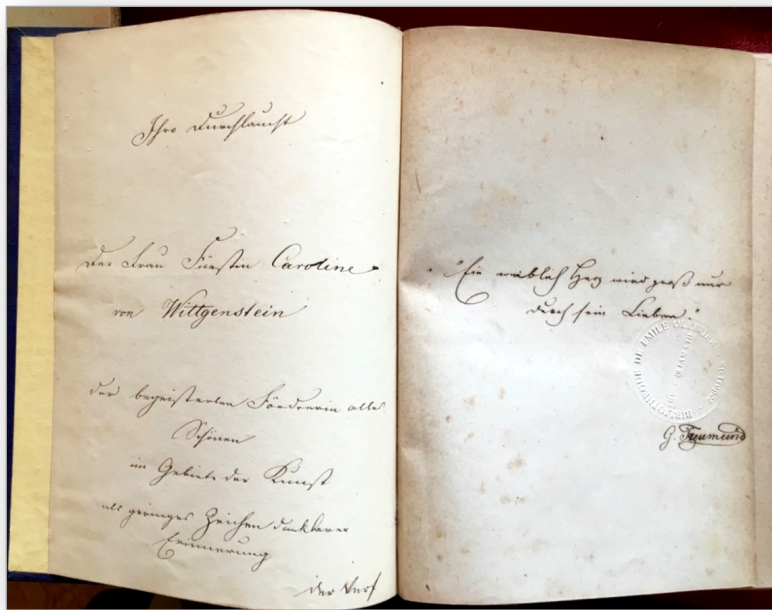
And pray for him as he prays for you!

Lent, 1851 – ²³

This unsigned letter, which is almost hidden at the beginning of the first volume, has escaped observation over the years. It helps complement our picture of the kind of education Liszt wanted to give his children. Finally, it also represents the relationship between Liszt and Émile Ollivier through Blandine, and above all it is a symbol of the composer's quiet but essential presence in the heart of the library and the La Moutte Chateau – Ollivier estate.

23. Bortot's inventory mentions the letter as: "Lettre autographe non signée" (An autograph letter without signature). (*Le temps d'un inventaire*, no. 18).

Treumund: Weimars Genius, eine Festgabe in Lebensbildern
Ajánlás Sayn-Wittgenstein hercegnének / dedication to Princess Sayn-Wittgenstein

Appendix

I. Liszt's books in Emile Ollivier's library at La Moutte

The 14 volumes in bold are obviously from Liszt's library. The others may be, regarding their date and bindings. Some markings in Hugo's and Byron's works correspond to Liszt's correspondence and First *Année de pèlerinage*.

References are given to Bortot's inventory and when available to the call number in the Bibliothèque.

1. Ballanche, Pierre Simon, *Essai sur les institutions sociales dans leur rapport avec les idées nouvelles*, Paris, P. Didot l'Ainé, 1818.

Bortot n° 1986 (I21301)

Same binding as Byron. Markings in pencil.

2. **BIAGIOLI, Giosafatte, *Rime di Michelangelo Buonarroti il Vecchio, col commento di G. Biagioli***, Parigi, Presso editore, MDCCCXXI.

Bortot n° 3165 (M50201)

Handwritten dedication from Biagioli to Liszt : « A Mr Liszt, / Biagioli son ami »

Few markings (not by Liszt)

3. **BIAGIOLI, Giosafatte, *Rime di F. Petrarca col commento di G. Biagioli***, Parigi, Presso editore, MDCCCXXI, 2 vol

Not in Bortot's inventory

Handwritten dedication from Biagioli to Liszt : « A Mr Liszt, / Biagioli son am[i] »

Few markings (not by Liszt)

4. **BYRON, Lord, *Cœuvres complètes de Lord Byron, sixième édition, entièrement revue et corrigée; précédée d'un essai sur le génie et le caractère de Lord Byron par M. Amédée Pichot, et d'une notice préliminaire, par M. Charles Nodier / Heures de loisir et poésies politiques***, Paris, Ladvocat, Libraire Frères, MDCCCXXVII (8 volumes) :

[Vol. 1 : Biographie. Lettres. Mélanges.

Vol. 2 : Childe-Harold

Vol. 3 : Giaour. Abydos. Corsaire. Lara

Vol. 4 : Théâtre I

Vol. 5 : Théâtre II

Vol. 6 : Miscellanées. Satire

Vol. 7 : Conversations. Discours

Vol. 8 : Don Juan]

Bortot n° 1768-1775 (H50301-8)

Same binding as Biagioli's volumes (brown leather, back with 5 hubs, golden letters and covers mottled with blue)

Selection of markings:

Vol. 2: *Childe-Harold*

- p. 90, Canto II, XXVI : « This is to be alone » written in pencil in the margin (maybe Liszt). Maybe linked to Liszt's letter to Marie d'Agoult, end of May-beginning of June, 1834, where he writes "This is to be"^[24]
- p. 93 : Canto II, XXXII, « sublime » [?] written in pencil; underlining in this sentence : « Ce cœur qu'elle croyait de marbre, et qui se réfugiait dans le silence »
- p. 226 : Canto III, XLVII : "[...] Oh! renfermer en un mot, un seul mot" and "ainsi" and added in pencil (maybe by Liszt, as re-writing).
- p. 65-66, Canto IV, XCVIII : « Prophétie » and « Pologne » in pencil (maybe Liszt) in a stance about liberty and the "North". Here Liszt may draw a parallel to the independence of people and nations, especially the political situation of Poland, a matter he was very interested to.

Some Byron's quotes used as epigraphs from the first *Année de pèlerinage* are marked in this volume :

- Eglogue* : « The morn is up again » (III/XCVIII, p. 226) : no marking but an inscription at the top of the page.
Au Lac de Wallenstadt : « Thy contrasted lake » (III, LXXXV, p. 220) : brace in pencil
Orage : « But where of ye » (II, XCVIII, p. 225) : underlined in pencil

Vol. 3 : *Giaour. Abydos. Corsaire. Lara*

Giaour : markings in pencil and ink.

p. 45, « Mon espérance est de cesser bientôt d'être » : underlined in pencil; « être » double-underlined.

In his Sketchbook N6 in Weimar (Goethe und Schiller-Archiv, Bestand 60),^[25] Liszt copied down many passages from literature, among them the following from *Le Giaour*. « Oui ! l'amour est une clarté du ciel, une étincelle de ce feu immortel que nous partageons avec les anges, [et] que le Créateur nous donna pour détacher nos désirs de la terre. La piété élève l'âme du juste [au ciel]; le ciel lui-même descend dans nos âmes avec l'amour. C'est un sentiment qui vient de la Divinité pour détruire toutes nos grossières pensées; c'est un rayon de celui qui a tout créé, une auréole brillante qui illumine l'âme. » It corresponds to the text found on p. 48 of the La Moutte copy. No marks, but the page is folded.

La Fiancée d'Abydos: Few markings (p. 111, 121) but, p. 73, a faded inscription : « 7 [2 ?] Septembre 18[?] », in pencil (Liszt's hand).

Le Corsaire: Markings in pencil and ink (+), with notes, p. 159 ("Napoléon"), 165, 166, 177, 184, 195 ("Illusion / songe / de ceux / qui veillent?"), 234.

Lara: Many markings in ink and pencil. Liszt quotes this text in his essay on Wagner's *Der fliegende Holländer* de (1853).^[26]

Vol. 4 : Théâtre I (*Manfred*)

Markings, + and underlinings p. 65, 75-76, 82.

On p. 65, « Le lion est seul; je suis seul comme le lion » is underlined (ink). It is approximatively quoted in Liszt's letter to Marie d'Agoult of 19 September 1833: « Je me hâterai de profiter de votre gracieuse permission – à Samedi soir donc – j'arriverai seul. 'Le lion reste seul' (Byron)."^[27]

Vol. 6:

Mazeppa : few markings in pencil

Les Lamentations du Tasse : many markings in ink

La prophétie du Dante : many markings in ink

Le Rêve : markings in ink (Liszt quotes this text in his Chopin Biography)^[28]

24. Serge Gut and Jacqueline Bellas (ed.), *Franz Liszt-Marie d'Agoult. Correspondance*, Paris, Fayard, 2001, p. 143-144.

25. See Nicolas Dufetel, « Images et citations littéraires dans la musique à programme de Liszt : pour un 'renouvellement de la Musique par son alliance plus intime avec la Poésie' », *Les colloques de l'Opéra Comique La modernité française au temps de Berlioz*, dir. Alexandre Dratwicki et Agnès Terrier site du Palazzetto Bru Zane (<http://www.bruzanemediabase.com>).

26. Franz Liszt, « Le Vaisseau fantôme (Der fliegende Holländer). Grand opéra romantique. Poème et musique de Richard Wagner », *Trois opéras de Richard Wagner considérés de leur point de vue musical et poétique*, texte inédit réuni, introduit et annoté par N. DUFETEL, Arles : Actes Sud, 2013, p. 255.

27. Gut and Bellas, *Franz Liszt-Marie d'Agoult. Correspondance*, p. 91.

28. Franz LISZT, *F. Chopin*, Paris, Escudier, 1852, p. 43-45.

5. COUSIN, Victor, *Cours de Philosophie. Introduction à l'histoire de la philosophie*, Bruxelles : Louis Hauman et C°, 1836, 2 vol.
- Bortot n° 165 (1609001)
Few markings (not by Liszt)
Same binding as Byron.
6. COUSIN, Victor, *Cours de philosophie. Histoire de la philosophie du dix-huitième siècle. Tome Premier. École sensualiste. – Locke*, Bruxelles : Louis Hauman et C°, 1836, 2 vols.
- Bortot n° 166-167 (A60902-3)
Markings, underlining and corrections p. 234-35, 281, 341, 375
Same binding as Byron
7. DELÉCLUZE, Étienne Jean, *Florence et ses vicissitudes (1215- 1790)*, Bruxelles : Hauman / Cattoir et Cie, 1837.
- Bortot n° 1887 (H82701)
Few markings
Same binding as Byron.
8. Forster, Charles, *La vieille Pologne, album historique et poétique composé de chants et légendes*, with 36 drawings, Paris, MDCCCXXXVI (1836), Treuttel / Würtz, Bossange père / Firmin Didot et Frères.
- Bortot n° 4515
Handwritten dedication by Forster to Liszt : “A Monsieur F. Liszt / hommage d’estime et d’admiration / par Ch. Forster”
9. Goethe, Wolfgang von, *Théâtre*, Paris, Charpentier, 1842.
- Bortot n° 1557 (G82001)
Same binding as Byron. Markings in pencil in *Le Tasse*
10. Hugo, Victor, *Œuvres complètes de Victor Hugo. 1819- 1834. Littérature et philosophie mêlées. I. et II.*, Paris, Eugène Renduel, 1834 (2 tomes in one volume)
- Bortot n° 550 (C40501)
Handwritten dedication from Hugo to Liszt : « A mon ami Listz [sic] / Victor ».
Part I: few markings in pencil.
Part 2 : markings (+) and underlining in pencil and brown ink, especially in the chapter on Mirabeau (p. 300 and 312), typical of the Humanitarian and Progress thought from the 1830s.
11. LE BAS, Ph., *Suède et Norwège*, Paris : Firmin Didot Frères, 1838.
- Bortot n° 1872 (H81401)
Same binding as Byron
12. Manzoni, Alessandro, *Promessi sposi*, Parigi, Baudry, 1836.
- Bortot n° 3462 (N51801)
Same binding as Byron
13. PYRKER, Johann Ladislaus, *Sämmtliche Werke*, Stuttgart – München: J. Cotta – Fischer, 1839
- Bortot n° 3338 (N10501)
Handwritten dedication to Liszt: « Dem grossen Künstler Künstler [?] Franz Liszt / Hochachtungsvoll / Der Verfasser »

II. Volume that belonged to Princess zu Sayn-Wittgenstein

TREUMUND, G. [pseud. of Gustav STEINACKER], *Weimars Genius, eine Festgabe in Lebensbildern: zu der am 3. September 1857 stattfindenden hundertjährigen Geburtstagsfeier von Carl August, Großherzog von Sachsen-Weimar-Eisenach; mit einer kurzen Lebensbeschreibung Carl August's, seinem Bildniß und anderweitigen historisch-biographischen Anmerkungen*, Weimar : F. J. N. Ruhn, 1857.

Bortot n° 3339 (N10701)

III. Volumes that belonged to Daniel Liszt

1. SISMONDI, Jean Charles Léonard Simonde DE, *Histoire de la chute de l'Empire romain et du déclin de la civilisation de l'an 250 à l'an 1000*, Paris : Treuttel et Würtz, 1835, 2 vol.

Bortot n° 1416-1417 (G41501-2)

“Prix d'Histoire” given to Daniel Liszt, Lycée Bonaparte, 1852

On the cover: « Université de France, lycée impérial de Bonaparte ».

2. BUFFON, Georges-Louis Leclerc DE, *Œuvres choisies*, Paris : Firmin Didot Frères, 1850, 2 vol.

Bortot n° 2870-2871 (L22401-2)

On the cover: « Université de France, lycée impérial de Bonaparte ».

3. ROBERTSON, William, *Histoire de Charles Quint*, Paris : Adolphe Delahays, 1843, 2 vol.

Bortot n° 2872-2873 (L22501-2)

IV. Spiritual Testament of Émile Ollivier (10th July 1895)

(Paris, Archives nationales, 542 AP / 7 D, 1)

When the hour of my final illness arrives, I forbid that under any pretext permission be given for a priest to see me, whoever he may be.

I wish to die as I have lived.

I have lived a spiritual life, convinced of the existence of God, of his mercy and his providence, not doubting the immortality of my soul nor its future destiny, but believing also that religions, creations of the genius of mankind, are only the contingent forms of these eternal truths.

The Catholic religion is the most admirable of these forms: I have studied it, respected it, defended it, but never practised it beyond what was required by public decency.

I therefore ask that its ministers, whose freedom I have always defended, respect the freedom of my last moments.

Moreover, my funeral, again out of public decency, is to be religious. It should approach as far as possible that of the poor people. There should be no invited guests, and there is to be no oration.

V. Replies to the so-called " de Proust " questionnaire

(Document held in Émile Ollivier's study at La Moutte)

The dominant trait of my character: independence.

My favourite quality in a man: courage.

My favourite quality in a woman: a balanced temperament.

My favourite occupation: work.

My dream of happiness: to not be separated from those I love in life or in death.

My favourite scent: the cassia flower.

My favourite colour: that of my mother's eyes.

My favourite flower: the camellia.

The food I like best: the most digestible.

Who I would like to have been: Marcus Aurelius.

The country I would like to live in: the hearts of my children.

My favourite prose writers: Montaigne, Pascal, Bossuet.

My favourite poets: David and Dante.

My favourite painters: Michelangelo.

My favourite composer: Sebastian Bach.

My heroes in real life (historical) : Francis of Assisi, Vincent de Paul, and the First Consul of the Republic until March 1804.

My heroines in real life (historical): the ones we don't know about.

My heroes in fiction or legend: Prometheus.

My heroines in fiction or legend: the Oceanids.

My favourite names: Thérèse, Geneviève, Jocelyn, Daniel.

What I most dislike: duplicity.

Faults I can most forgive: those of generosity.

My age: 25 years.

My motto: Certa viriliter, sustine patienter.

Émile Ollivier